नं० ४३०८-घ
शास्त्रदीपिकाप्रथमाध्यायतृतीयचतुर्थपादे
पत्राणि ४८

भर्वैर्तंगानेवर्तंमाननिर्ईंसोतुतांभ्निथ्यर्धसोतुगिःक्रमोनर्नेल्हस्माग्रमस्नंननयोनेनर्द्वभामानभिनेसमु

स्मान्नकरलोनवहोमभ्नर्नुंस्मातेनस्मार्थमाहस्वं॥नहर्वैशास्मान्॥ममनोर्थकाद्दमतंगःमंत्रेविहनीविंतो

नेमामभ्याक्षेवेभिकमरणोआनर्धनमामंकमरनाभामविपिविवसाद्दर्धवानाममनिनथंदतेतावहर्वैर्मवसितंक

थितंततालर्थाकसानायेसनीमर्धविसेवस्ग्निंस्मतेतेवंकमम्पमकरणामर्थाक्रलंगतंभवविंहवैनेवार्धमकाश

नेननववतिविन्नुवाद्दमान्नेमाहहंतुर्नेननभितितनामहिंद्दमार्थीतैवस्मामंक्रान्नमनर्धकंमस्मामनाहद्द

हैवेतहुवारणाबीर्वरे॥१॥समानेतुमर्मातरेणाश्रियोगैवेलमव्हमानर्धक्रनसानंनपहिनाश्वनमानेश

मंगारणांकार्धस्मान्निसवहस्मानमनर्थकंस्मार्थतुमंनग्रनामनमाहहंकन्मेतातोमनद्दरनप्रिगलावक

म्पमनहहंतहुवारस्मारेवकलमथितुंपुरुतंनदिधुरूमनामारगोवरूम्रमामनंतुतान्निन्ननुहिंनेसवमनेभा

भवतिनुमायारेवमरणोनिमुमतेपत्रनिरुमनोतामफलमतोवमानेनमावश्वंनाविमहहमरुःमनासततंव

मुगानतुतस्यभस्यापनार्थस्य भसापनेषाहृष्पार्थमितिसुतं च्छाहृष्पार्थमित्यारत भानेतद्धशास्त्राकस्मा
तिरितरभापसिंस्वाकामसेष्ठिले साफतिः भगाप्तिमीयतेभम रहृष्टनलम्पोतसाहृष्टकस्मनाअनुष्ठे
यस्यतेश्रेहमंगोचारएणनर्थपातु॥३॥तस्यात्मभमोमार्थपोगावकलोद भासंहृष्टार्थतालामन्नाहृष्टा
रिकत्वमना॥ तयाभक्तकनंग्रेएलैवलार्थभिमितिपनस्तात्सनविंतिलहृष्टमितरहृष्टकल्पतेमंत्रो चारएणस्तुद
ष्टैनैवार्थव स्वातत्रातुपपत्तेकथतस्यान्दृष्टकल्पनमनवकाशंतदृष्टशास्त्रादृष्टीतितुमार्थवादपदेमेसंस
मार्दिभिर्भूसिद्धतात्तसात्मकारोनेनैवमंभाणामुपकारस्ताउभयपतिमना दृष्टस्त्रकस्मन॥इतिशा
स्त्रदीपिकायां प्रथमस्याद्वितीयपादः॥ धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्॥ कथं लक्षणो धर्म इत्येतदिह ल
क्षणार्थ इत्युक्तं तत्र प्रथमे पादे चोदनाप्रामाण्यं सिद्धं द्वितीये तर्थवादादेरेवं कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तं इदा राम
नीं पौरुषेयीषु स्मृतिष्वाचारेषु च वैदिकपरिगृहीतेषु चिंता मध्यपि चोदनाप्रामाण्यमप्रामाण्यमपि स्मृतीनां न वि

हम्मते तथापि किल लक्षणो धर्म इति जिज्ञासाधिकारात् स्मृतिप्रामाण्यं लक्षणे संगतं ॥ तन्वप्रामाण्ये स्मृती
नां वेदस्यापि तस्यामेक्षत्वात् प्रामाण्यं स्यात् पांतन्नाः प्रतिनंदं तिइसेवं मंत्रोएन्विदेवसकर्मांगत्वेन प्रतीयन्ते स्मा
र्तैचकर्मणोराश्रिर्दैवतेतितद्येक्षस्समंत्रस्सतद्प्रामाणामाद्प्रामाण्येन तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमितिस
फलवेदस्याप्रामाण्यं तेनवेदेप्रामाण्यसिध्यर्थंस्मृतिप्रामाण्यमिति संगतिः तेनदेवंपदगृहस्मृतेरप्रामाण्यंत
दामंत्रस्यस्मार्तकर्मांगत्वेकिंप्रामाण्यंनत्वावत् लिंगंतस्यसामान्यसंबंधप्रमाणस्यापेक्षत्वान्नामिस्मृतिवाक्यंत
स्याप्रामाण्यात् यद्यपि च लिंगमात्रं विनियोजकं तथापि फलवद्गत्वेनाफलस्य विनियोगात्स्मृतेरप्रामाण्येन
स्मार्तस्यकर्मणः फलवत्त्वाभावान्नतादर्थ्यं मंत्रस्य येननस्यापेक्षतास्यात् तथापि च मंत्रप्रामाण्ये सकलस्याप्रामाण्य
कृतस्संनहि मंत्रस्यास्वारसिकमप्रामाण्यं येन शब्दमात्रे स्यात् अपितु सापेक्षे कथा कृतात्कृ तेनचकृत्स्नस्मृतेरस्मृती
तिकथमप्रामाण्यंतस्मान्नैवसंगतिः पूर्वोक्तैकदेशायसीधर्मप्रमाणत्वचिंताधिकारात्स्मृतीनामपिप्रामाण्यंप्रतिपाद्यत

इति न चैवं चोदनैवेति प्रतिज्ञाव्याकोपः तन्मूलत्वेन तर्हि तदन्तर्भावेनैवेतरेषां प्रामाण्यात्तत्प्रामाण्याभावात्
2 न द्विहः किंस्मृत्याचाराणां धर्मे प्रामाण्यमुत नेति विचार्यं नेतदर्थं चक्षतिमूलत्वमेषां मीमांसादिमूलत्वं वेति विचा
रयितव्यं । तत्र प्रामाण्यमनृतवादित्वासुसंमीमांसादिसंभवात् । चोदनानुपलब्धेश्च श्रद्धामात्रात्प्रमाणता ॥ १ ॥ सं
भवद्भ्रमविप्रलंभेषु पुरुषेषु मन्वादिविचिकित्सामेव प्रामाण्यं स्वप्रकाशानं अनाश्वासनं तु ध्यानात्स्फुलितो प्रामाण्यमे
व किर्त्तनैषां प्रसक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः तस्मात्प्रमाणं येन च सौरुषेयत्वात् । न चोदना
मूलत्वेन तदनुपलंभात् ननुपलभ्यमाना चोदनाः स्वप्रमेयं प्रतिपादयंति न चासां प्रसक्षेणोपलंभसंभवो नु
मानगम्यत्वात्तु मार्गमाणत्वे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं । आकृपठिता अपि संप्रति पुरुषक्षमादुरन्ता इति चेन्न ।
किं कल्पासहत्वात् ॥ यासु स्मार्त्तचोदनानां वदक्षि ति स वक्तव्यः किमेकाकाचिकस्वा स्मार्त्तश्चक्षतिसंघातात्मिकापू राम
र्वमासीत्से दानीमध्येतृक्षमादुत्सन्नेति कल्पकेकिंमवद्धीषु शाखास्वित्तत्स्ततः श्क तयः स्मृतिमूलाः पताः संप्र

सच्छिन्ना इति तत्र सहस्रं सामशाखा एकशतमध्वर्युशाखा एकविंशति शाखं बह्वृचा इत्यादिशाखपरिमाण
समयं यस्मात् सर्वलोकस्मरणान्नातो विधिकाशाखासंभावयितुं शक्यते नाभियुज्यमानानां अस्तंताहिता
ध्येतृकाणां मध्ये कासांचित् चोदनानामुत्सादसंभवः तच्च संप्रत्यपि यमं तत एवविभक्तीणाश्रुणसास्नितत्त्वत
ःस्मृतिमूलाः श्रूयन्त इत्युक्तं स्मृतिप्रणयनानुपपत्तेरित्युक्तं तत्र ननु यदिदानीमतीतकाले वाभषिताःस्फ
तयः स्मृतीनां मूलं नापि निसातुमेयत्वं अध्ययनं यएप्रसगान्न्याहिचोदनानकथंचिदुपलभ्यते तस्माः सर्वपु
रुषप्रत्यक्षप्रसराभावात् तदुपलंभरमसित्वं तत्तु स्मृतिलिंगवशेनानुमानं प्रसज्यते सर्वेषां लिंगादिकल्पना
स्विवक्षतिषु विषमउपमास्तः लिंगादयो हि निसाः सर्वपुरुषप्रत्यक्षविषयाश्च तिमेत्तरेणानुपपद्यमानापु
कं यत्तस्यां निश्चयमादधति स्मृतिवाक्यरचनानुपौरुषेयी यदर्थविषयोपलभ्यते नाद्विषमे यमे नरचयितु
र्ज्ञानं कल्पयति अष्टकाकर्तव्यताभावविषयकं च स्मृतिवाक्यमिति तत्र न मयमष्टकाकर्तव्यता वेदे सेनावसप्यमं

कल्पतिनश्रुतिस्वरूपंनापिश्रुतिज्ञानंएषंमर्थज्ञानेस्मृतिकारस्यकल्पितेपश्चात्ज्ञानलिंगानज्ञेयमभूता
र्थानुमानंचश्रुतिकल्पमंएवंस्मृत्यंताकारस्यपिस्मृसंतरलिंगाद्दृर्थएवावगमागमभतिभिःप्रामाण्यिकाश्रु
तिकल्पनास्यात्अथोच्येतनखलुपाक्षीपेक्षज्ञानेनसद्दिसेवार्थनिर्णयोमूलानुसंधानसापेक्षत्वात्तन्त्रया
दिस्मृतिकारस्यार्थविषयकज्ञानमूलमनुसंदधानःस्मृत्यंतरमेवसंभावयेत्तत्रपिचज्ञानस्यैवलिंगनार्थ
स्येवंतत्सर्वत्रमपिस्मरणेज्ञानस्यैवलिंगनार्थस्येतिनकश्चिदर्थनिश्चयोलैगिकोलभ्यतइतिश्रुतिरेवकल्प्या
इतव्याप्ययेवंश्रुतावपितुल्पमेवैतन्नस्मृतिकारस्यमूलतयाश्रुतिज्ञानमेवयथार्थकल्प्यतिनश्रुतिसद्भावःश्रु
तिविषयेणातुज्ञानेनज्ञेयमभूतश्रुतिवितिएपिःपरज्ञातेनचतद्विषयश्रुतिनिश्चयोमूलानुसंधानसापेक्षोः
त्वंचस्मृतिकारस्यस्मृत्यंतरमेवनदपिचार्थज्ञानद्वारेणश्रुतिज्ञानस्यैवलिंगनश्रुतिसद्भावस्येतिनकश्चि। राम
कस्यचिदपिश्रुतिसद्भावनिश्चयोलैंगिकोलभ्यानैलिंगादीभितुश्रुतिसद्भावेकल्पतीक्षकोविशेषःते

नयादिपरकीयेणाज्ञानेनअतोवार्थनिश्चयस्ततोर्थस्मरणमरपरयार्थसैवानुमानान्नश्कतिसिद्धिरथस्म
संतरमेवमूलंस्यात्‌अंध्यपरंपरयाथरूपनिश्चयस्तदास्यात्‌नैसवदंनादीनामपिपुवाकापरंपरयाधर्मानु
मानंस्यात्‌अथमूलानुसंधानापेक्षंततोयथैववयंमानवीमास्मरणात्मनोरथ्यविषयंश्कतिविषयंवज्ञा
नमात्रेकल्पपितांश्कतिसद्भाववमानिश्चितस्तन्निश्चयायमनोःश्कतिसद्भावमूलंप्रमाणंमृगयामहेतथामनुर
प्यमस्यसोप्यमस्येतिनश्कतिसद्भावासिद्धिः।एवंउभयथापिश्कतिर्निसातुमेयानसिध्यतीतिनतन्मूलत्वेन
प्रामाण्यंस्मृतीनामतःश्कद्धामात्रविजृंभितंस्मृतिप्रामाण्यमितिभात्तेभिधीयते।।वैदिकैःस्मर्यमाणत्वा
त्तत्परिग्रहंदार्द्यत्तः।।संभाव्यवेदमूलतास्मृतीनांवेदमूलता।१।।यएवहिवेदस्यैवधर्मस्मूलतानानाम्नस्वेमास्कि
तामतांदृयस्तेषामष्टकादिषुधर्मत्वस्मरणेनकथंचिदुपपत्तेनयदिवेदमूलतातथावैदिकानामेवाविदा
गोनयंपरंपरयापरिग्रहोवैदिकत्वस्मरणंवैधुशिष्टानांनासतिवेदमूलत्वेकल्प्यतेसंभवतिचनैव।णिकोनांवे

दृसंयोग इतितन्मूलत्वस्यैवाध्यवसीयते कथमनुच्चारितानां मूललोपप्रतिरिति चेत् न उच्चार्यंत एव स्मृति
मूलाः श्रुतयः संप्रत्यपि विप्रकीर्णकाश्चितु क चित्क स्याचिच्छाखायां विप्रकीर्णत्वात् शाखांतरस्थापि
भिः शाखांतरगतानामनुपलंभान्नादृष्टो नार्थ्यस्ति वंधनं उपलंभेऽपि नामंदधीभिरतुपसंहरणीयानामुप
संहारफलं स्मृतिप्रणयनमिति तेन वैयर्थ्यमतः स्मृतयः प्रमाणमिति सिद्धं ।। विरोधे त्वनपेक्षं स्यादस
ति ह्यनुमानं ।। उक्तश्च स्मृतिप्रामाण्यस्यापवादः क्रियतेऽत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतीरुदाहृत्य चिंत्य
ते किं प्रमाणमप्रमाणं वेति । तदर्थं च पूर्ववदेव श्रुतिमूलत्वं भ्रांत्यादिमूलत्वं वेति चिंतनीयं तत्र पूर्वाधिकरणं
समस्तमिह पूर्वः पक्षः न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्स्मार्तश्रुतिकल्पनानवकाशः द्वयसंभवात् व्रीह्यादिश्रुतिवत्
यत्र हि द्वयोरसंभवस्तत्रैक विषयेण प्रत्यक्षेणेतरद्विषयमनुमानं प्रमेयापहारान्निराक्रियते वह्नाविव शै राम
त्यानुमानं यत्र तु द्वयसंभवस्तत्र शीघ्रप्रवृत्तमपीतरन्नेतरस्य विषयमपहरतीति तद्विषयमनुमानेन शक्यो

तिप्रतिषेद्धं । संभवतिचपुगपदेउपसंहरणीयार्थमपिश्च तिद्वयंत्रीहियववद्दृहद्रथंतरादयग्रहणाग्रहणादिश्च ।
तिवद्भिः तिप्रसक्तेणापिस्पर्शविधिनासर्ववेष्टनविषयश्रुत्यनुमानेनशक्यंनिराकर्तुंकथंतर्हिश्च तिलिंगादिषु
र्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्यबाधस्तत्रापिश्च तिद्वयसंभवात्‌नलुप्तमाकल्प्यातिराकर्तुंशक्यते उच्यते नैवतत्रप्रमेयापहा
रनिबंधनोबाधः किंतुकल्पनामूलोच्छेदात । यावद्धिमंत्रालानमनवगजप्रयोजनं प्रकरणीचाकृतार्थः तावदेव
तास्सिप्रर्थश्च तिकल्पनेप्रमाणावत्‌ परातुलुप्तमाश्च त्यादयोनैराकांक्ष्यंतदामूलोच्छेदादाकांक्षाभीनाश्च ति
कल्पनानैवोन्मज्जति अत्रतुप्रसक्तयाश्च त्यानस्य तेर्मूलाकांक्षानिवर्तते यतोमूलोच्छेदादनुमानविरोधः स्यात्‌
यदिप्रमेयप्रमेयापहारादुग्राविवशेसाउमानंप्रसक्तेणविरुध्येत । नवैवंसंभवतिश्रु तिद्वयसंभवात्‌ अग्रेहिंशे
सोहलेनसंभवतः परस्परोपमर्दद्वंद्वकलातमोरतः प्रसक्तेणोवाहलेनशेसस्या मदतत्वाल्लतद्विषयमनुमानमु ।
सहतेउदेतुंअत्रतुसंभवातिश्च तिद्वमंत्रीहियववद्दिसुकंअपयवाश्च तिस्मतिप्रमेयेनालिषोविरुद्धेनत्रीहिशत्वाप

वशक्तिर्विरुध्यते साधनतया स्पर्शशक्त्या वा वेष्टनशक्तिः साधनतया शक्तिमात्रेण च विधेः प्रमेयमतोऽत्रानुमानस्य प्रस
क्तेर्न विरोधाद्विरुद्धानामपि प्रामाण्यमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । अप्रामाण्यं विरुद्धानामशक्यार्थविधानतः । औदुम्ब
री न शक्नोति सर्वा वेष्टयितुं स्पृशन्त्यतः ॥१॥ वेष्टितां वापि संस्प्रष्टुमतो मोऽप्यविरोधतः । प्रमेयामत्स्तेरेव बाधः स्यात
वह्निशैत्यवत् ॥२॥ अशक्यार्थविषयता हि मूर्द्धाभिषिक्तमप्रामाण्यकारणं विधीनां सागरं तरेदित्यादिवदशक्यं
5 संस्पृशता वेष्टयितुं वेष्टयिता संस्प्रष्टुं वा अतो वेष्टयेत्स्पृशेदित्यशक्यार्थविधानात्तावदुभयोरपि प्रामाण्यं सम्भव
तीयवश्यं अभ्यनरद्धाभिनत्वं ननु शक्तिमात्रं विधेः प्रमेयं संभवति चाननुष्ठीयमानयोरपि शक्तिरिति ससत्यनुष्ठा
नविशेषे प्रमेयभूतशक्त्यविरोधादुभयोः प्रामाण्यमुपपन्नमिति नैकस्यापि बाधोपपद्यते । किमिदानीं सागरं तरेद
ग्निना सिञ्चेदित्यादेरप्युपपन्नं प्रामाण्यं अननुष्ठीयमानस्यापि शक्तिसंभवात् तथा सामान्यविशेषशास्त्रयोर राम
पि न विरोधः स्यात् आहवनीयमहमोरुभयोरपि शक्तिसंभवादाहवनीयस्य न पदेन बाधः स्यात् अविरुद्धस्य तु

वेलस्यापिबाधायोगात्नचात्रश्रुत्यादिभिरिवलिंगादीनांमूलोच्छेदनश्रुतिकल्पनानिरोधनाद्बाधसंभवःसामा
मशास्त्रस्यापिप्रमाणत्वात्तन्मात्रेणाचहोमांतरेष्विवपदहोमेष्वाहवनीयसिद्धेःअतोत्रसामग्रीनिरोधासंभवा
त्प्रमेयाविरोधादेवबाधोंगीकर्तव्यःशक्तिमात्रेप्रमेयेचविरोधाभावान्नबाधःसिद्ध्येत्एवमुत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्ट
तिसन्नेमित्तिकादिष्वप्रसंगोदर्शयितव्यःतस्मादेवत्यामनुष्ठानविरोधेशास्त्रविरोधोंगीकार्यःकिंचनशक्तिमात्रं
भूतार्थकथनवद्विधिनाबोध्यतेप्रवर्तनारूपोहिविधिरर्थात्समीहितसाधनताशक्तिंबोधयन्प्रवर्तनायाशक्य
विषयानसंभवतीतिस्यादेवप्रामाण्यंयदातुसमीहितसाधनत्वेविध्यर्थइत्यास्थीयतेतेनतदापिनतन्मात्रंविधिःकिं
तुकर्तुःसमीहितसाधनतान्वयाऽशक्येर्थेसंभवतीतिप्रामाण्यं।यथोक्तं।आख्यातानामर्थंब्रुवतांशक्तिःसहका
रिणीतिनेनाशक्यानुष्ठानमर्थद्वयंबोधयतोःप्रमाणयोःप्रमेयाविरोधादेवशमन्यतरद्बाधितव्यंतत्रप्रत्यक्षेणा
नुमानस्यैवोधोऽप्रविवशेषानुमानस्येतिसिद्धंप्रामाण्यंस्मृतीनांश्रुतिविरुद्धानांबौद्धादिषुतुद्वयोरपिप्रत्यक्ष

6

त्वेनागृह्यमाणविशेषत्वान्नैकेनेतरस्य बाधः विरुद्धार्थत्वाच्चनद्वयोरंजस्येनप्रामाण्यंनचाप्रामाण्यमविषमा
नदोषयोः संभवतीत्यनयोरन्यतरस्यापि याज्ञिको बाधः कल्प्यतेनचैवंशास्त्रस्याप्रामाण्यमवतीत्याहतमेतत्स्य
समेतन्नूनघन्नमारमार्थिकःशास्त्रार्थोबाध्यतेयेनाप्रामाण्यंशास्त्रस्यस्यात् किंतुप्रतिपक्षसमतालोचनयतोयः
शास्त्रस्वरसतःसार्वत्रिकइयस्ययोजायतेसोत्रबाध्यतेतत्राबाधान्नयाज्ञिकानुष्ठानपरत्वंशास्त्रस्याध्यवसीय
तेसामान्यशास्त्रस्यैवविशेषशास्त्रानाक्रान्तविषयपरत्वमितिनाप्रामाण्यंनचैवंसत्यविशेषेनश्रुतिस्वरूपभंगेन
स्पर्शनस्ययाज्ञिकत्वंकल्पयितुंशक्यतेस्मृतेःस्वतोप्रमाणत्वेनश्रुतिबाधासामर्थ्यात् श्रुतिकल्पनस्यप्रसक्तश्रु
तिविहितस्यदाविरोधेननिरुद्धत्वात् ननुयाज्ञिकत्वेनापिप्रसक्तःश्रुतिरुपपद्यतेयस्मिन्पक्षेनास्तिसातत्रस्पा
र्शाभावेनवेष्टनस्यशक्यानुष्ठानत्वात्तद्विषयश्रुतिकल्पनमनुपपन्नमितिचेन्नेतरेतराश्रयात्स्मरतोहिश्रुतिबा राम
ध्याद्वयास्तिकेस्पर्शनंगम्यतेतस्मिंश्चायाज्ञिकेनस्मार्तश्रुतिकल्पनमशक्यत्वात् नहिस्पृशतावेष्टयितुंश

भ्यते तत्र स्पार्शनस्य प्रात्यक्षिकत्वे सति शक्यार्थतामात्रसाधकाभावान्निरीक्षतिरात्मोपनं लजनेन सांचलत्वात्मि
का यांतद्विरोधात् स्पर्शनस्य प्रात्यक्षिकत्वमिति तीतरेतराश्रयत्वं स्यात् अतो ग्रक्षस्य संभवात् मांसादिमूलत्वादष्टा
णामेवं जातीयकं स्मरणं न संभवत् मांसादिकं स्मरणं कस्य चिदपि शक्यमध्यवसातुं संभाव्यमाने तु मांसा
दौ दृष्टानुगुणादृष्टकल्पना असति विरोधे कर्तव्याम्नायादैदिकपरिग्रहदार्ढ्याच्च सम्यगनुमानमिति तिन सर्वत्रैकरू
प्यमिति ।। ।। हेतुदर्शनाच्च ।। अधिकरणान्तरं वा अत्र वर्ज्यमाणाकारणांश्च स्य विरुद्धं स्मरणमुदाहरणं
वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति तत्प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः कर्तव्यः सात्म सस्य असविरोधात्प्र
माणमिति प्राप्ते उच्यते न दृष्टे हेतौ हेत्वन्तरानुमानं प्रक्रमते दृष्टश्चात्र लोभ एव हेतुरिति न तत एव स्मृत्युपक
मेनासंतापरिदृष्टवैदिकवचनकल्पनोपपत्तिः अतः श्रुतिविरुद्धं दृष्टकारणं च स्मरणमप्रमाणमतोऽप्र
माणमिति । भट्टाचार्यैरधिकरणमंगोदर्शितः तत्रायमभिप्रायः । भवेदेवं स्मृतेर्बाधोपादि स्मृतिमूलं न कदा

निरूपि कैश्चित्कस्यांचिदपि शाखायां प्रयतेऽत्यध्यवसातुं शक्यते तदा हि तत्र सर्वपुरुषाणामेव प्रसक्षप्रसरण
भावात्केवलं स्मृत्यनुमानसमधिगम्यश्रुतिवाक्यमनुमानस्य प्रसक्षविरोधे नु दृष्टात्सकलजनस्य गस्तप्रमा
7 णाय यथा नत्तु वर्तिगमनुकुसुपापमानं स्यात्तु नचैवमध्यवसातुं शक्यं अनंतचरणाधाराणामनेकप्रसहस्रा
णां वेदशाखानां कार्त्स्न्येनोपलंभाभावात् एवंचानध्यवसीयमानेसत्यपि विरोधे दुर्लभतरमप्रामाण्यं नि।
सानुमेयश्रुतिमूलतानिराकरणात् यदा हि शाखांतरगतानि पुरुषांतरप्रसक्षाण्येव वेदवाक्यानि स्मृतीनां
मूलं तदा वेदनवाक्यमपि स्मृत्यापुरुषांतरप्रसक्षतया संभाव्यमानं कथमिव शक्यं नास्तीति वदितुं तदा हि त
स्याभावावधारणं बाधकप्रमाणसद्भावात् साधकप्रमाणाभावाद्वा भवेद्बाधकसद्भावोऽपि द्वेधा दृश्यादर्श।
नात्तद्भावनियतार्थांतरदर्शनाद्वा न तावत् दृश्यादर्शनं समस्तशास्त्रोपलंभाभावादित्युक्तं न च विरुद्धश्रु राम
तिदर्शनं तद्भावनियतं येन तद्दर्शनात्तदभावोऽवधार्येत विरुद्धानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां सह॥

समुपलंभात्तेन न तावद्बाधकसद्भावः नापि साधकाभावः सत्त्वात्मीयः सर्वेषां संभवेत् न तावत्स्वप्रमाण
निवृत्तावस्तु भावान्निश्चयोतिप्रसंगात् न च समस्तपुरुषाणामत्र प्रमाणं नास्तीति शक्यते निश्चेतुं संभवति
हि तस्य शास्त्रांतरे समाम्नानं पुरुषांतरेणाच प्रत्यक्षीकरणं तिसानुमेयत्वे हि सर्वेषामिहानुमानमेव प्रमाणं
स्यात् न तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनोद्देतीति सर्वपुरुषाणामत्र साधकाभावादीयत्करमभावावधारणं स्यात् न
च तदस्तीत्युक्तं अंधपरंपरादोषात् । अतः पुरुषांतराणामिह सत्त्वसंभवात् स्वात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वान्न स्मार्त
श्रुतिनिराकरणं तदुक्तमात्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किंचन । प्रत्यक्षत्वाविशेषेण स्वप्रत्यक्षशास्त्रं हि तत्
। यदा चैवं स्वशाखापठितश्रुतितुल्यप्रमाणकतया स्मार्तमपि वेदवाक्यं संभाव्यते तदा स्मृतिलिंगकमनुमानं न
केन विरुध्यत इति न निर्मूलत्वं स्मृतेः शक्यते वक्तुं न तच्चादृष्टनस्पर्शनयोरात्मीयपरकीयप्रत्यक्षश्रुति
तिविहितयोस्तुल्यकक्ष्यप्रमाणता वैकल्यो मा भूत् यदि परमात्मीयस्य प्रत्यक्षस्य विश्रंभणीयत्वमात्मनो ।

वपरप्रसमसमनादसव्यवहारःक्रियतेनतःक्रियतां॥अनाधएंचसहस्रतमेप्यंशेपरप्रसमस्यादृष्टमूलस
मायाभासनिमित्तत्वसंभवात्भोत्रादिमूलत्वसंभवाच्चअंगगासमभिव्याहाराद्विशेषादुभौवाइतिवत्तन।
त्वप्रामाण्यंधर्मसातंव्यवहारविशेषौविसध्रतिशाइनार्थचेदंसूत्रंविरोधेत्वनतपेक्षंस्यादितिश्रुतिस्मृति।
8 विरोधेपत्यप्रमाणानतरानपेक्षंश्रुतिवाक्यंतदेवग्राह्यंअसतिह्यात्मप्रसपेपरप्रसमानुमानरूशाश्चमएगमि
तियथाहुःपावदेकंश्रुतौकर्मस्मृतौचान्यप्रतीयतौतावत्तयोविरुद्धत्वेश्रौतानुष्ठानमिष्यतइतितेनफला
तोप्रामाण्यंपेक्ष्यतिविरुद्धानांस्मृतीनामितिसिद्धंतमाष्यमप्यननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यपरंव्याख्येयंयद्वा
पामोतानित्रयीविद्भिर्नीपरिगृहीतानिशाक्यादिनिर्मितानिधर्मशास्त्राभासानितेषामनेनाप्रामाण्यंपूर्व
सूत्रोक्तकर्तृसामान्यप्रसदुदाहरणात्वेनोच्यतेतेषांहिप्रसक्षादिमूलत्वेनप्रमाण्यंप्रसक्षसूत्रेतिएकत्वंप्र राम
त्याद्येवत्तत्वेदप्रमूलत्वेनप्रामाण्यमिहनिराक्रियतेतेषांप्रसक्षपिप्रसिद्धवैदिकैरग्निहोत्रादिभिःकर्तृसा।

माण्ये भिन्नप्रस्थानावेदमूलं भविष्यंतियथैवाथर्वणस्यत्रयीभिन्नरूपतातथानतुभ्यौपिवेदभ्योभिन्नरूपावो:
दाःसंभवेयुःतेवेदानींप्रलीनाःमन्वादीनामपिहिकेचिल्लीनशाखामूलतामनुमन्यंतेतद्वदत्रापिभविष्यति।
इत्थंनसंभवतिप्रामाण्येनाप्रामाण्यंयुक्तमितिभवतिकेषांचिदाशंकासाचमंदविषयामेतांनिराकर्त्तमसेवम
र्थमिदमधिकरणंकृतःपूर्वपक्षः।सिद्धांतस्तुअविछिन्नविछिन्नवैदिकपरिग्रहानुपपत्त्यामन्वादिष्वनुपल
भ्यमानोपिवेदःकल्पितःशाक्यादिषुसंततविपरीतमवैदिकमप्रमाणंवत्।दिसेवमेवशिष्टानांस्मरणंवेदविदोषि
णाएवतेषांप्रामाण्यमनुमन्यंतेदृष्टसादृश्यानिकल्पनानचतद्वैपरीत्येनातोत्रवेदकल्पनादवीयसीइत्सप्रा
माण्यमेवतेषामसन्मूलत्वादिति॥ ॥शिष्टाकोपेविरुद्धमितिचेन्नशास्त्रपरिमाणत्वात्॥आचांतेनक
र्मकर्त्तव्यंयज्ञोपवीतिनाकर्त्तव्यंदक्षिणाचारेणकर्त्तव्यमित्येवमादीनिकृत्स्नमंगस्मरणमुदाहरणंकिंप्रा
माणमप्रमाणंवेतिविचारःतदर्थप्रसक्तस्मृत्यादिभिर्विरुध्यंतेनवेतिनदर्थमप्यभिःक्रतुमध्येनुष्ठीयमानैः

कस्यचित्श्रुत्यर्थस्य क्रमाद्यर्थो भवति न वेति अथवा श्रुत्यैवैव विरोधं प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः द्वैतेर्थे
च प्रमाणप्रमेयबलाबलविसंवादे किं न्याय्यमिति चिंत्यते तथा हि श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणयोः श्रुतिर्बलीय
सीति स्थितं अतः श्रौतत्वात् क्रमादेर्मौवलीयांसः स्मार्तेभ्य आचमनादिभ्यो विज्ञायते प्रमेयस्वरूपालोच
9 नेतु पदार्थगुणत्वात् क्रमादेराचमनादयः पदार्था बलीयांसोवगम्यंते बलाबलद्वयविसंवादात्कतरेणानि
र्णयइति संदेहः । तत्र पूर्वः पक्षः । श्रुतानां क्रमादीनां स्मार्तैराचमनादिभिः प्राकोपः स्यादतस्तावद्विस
द्वैवविरोधिता ॥१॥ ततः श्रुतिबलीयस्त्वात्स्मृतेः स्यादप्रमाणता । पूर्वभाविप्रमाणस्थं प्रमेयस्थात् बला
बलात् ॥२॥ आपस्तेनैव निर्णीतेन मस्त्र्यादित्तरादरः । नैराकांक्ष्यात्प्रमाणानामतः स्मृत्यर्थबाधनं ॥३॥ वेदं कृ
त्वा वेदिं कुर्यादिति क्रमः । कालाश्रयः प्रधानेनांगानामविप्रकर्षः प्रयोगप्राशुभावश्च प्रयोगवचनावगतो राम
यश्च पूर्वाङ्गादेः परिमाणं वा विस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थप्रयोगविधिनैवाकांक्षितं पदार्थवि

धिप्रचयावगतं तरेत् त्रितयमपि क्रमकालपरिमाणात्मकमाचमनादिभिरन्यथात्वं प्रतिपद्यते तेन न विरो
धस्तावदस्त्येव विरोधे च श्रुति बलीयस्त्वात् स्मृत्यर्थस्याचमनादेर्बाधः न च श्रुत्यर्थस्यापि पदार्थगुणत्वात्
क्रमादेर्दौर्बल्यमाचमनादेस्तु स्मृत्यर्थस्यापि पदार्थत्वात् बलाबलत्वमिति वाच्यं प्रमाणपूर्वको हि प्रमेयाव
गवमस्तेन पूर्वभाविप्रमाणस्य बलाबलं पूर्वमवगम्यते तेन वाचमनादिभ्यः क्रमादीनां बलीयस्त्वे निर्णीते
निराकाङ्क्षत्वात्पश्चादवगतं प्रमेयबलाबलमादर्तुमंतस्मादाचमनादिस्मृतीनां प्रमाणं प्रसिद्धं तत्स्वप
दार्थप्रासमपेक्षत्वात्क्रमादेरविरोधिता । निरोधे पि च दौर्बल्यं पदार्थे प्यो गुणत्वतः ॥१॥ सर्वेष हि पदार्थे
षु प्राप्येषु प्रयोगवेलायां तद्विशेषणानमाक्रम आश्रीयते तेन मदार्थप्रासमपेक्षत्वात् क्रमस्यासंतजघन्यप्र
माणको पि पदार्थः पूर्वं प्राप्नोति यस्मात्क्रमः सर्वपदार्थप्रयोगांगतया पतरन्न पि न पदार्थैर्विरुध्यते कालो
प्येवमेव प्रयोगांगत्वात् यावंतः पदार्था अवधारितास्तेषां सर्वेषामेव पूर्वाह्णादिकालस्तं प्रधानसंनिकर्षः

प्रयोगमात्रभावश्चपरिमाणंतुनकस्यचिद्विरुद्धस्यार्थःप्रयोगविधिरपिनतदाक्षिपतिअन्यथापिअवि
स्मरणासिद्धेरथापिशास्त्रार्थस्तथापिप्रयोगोपयिकत्वात्प्रयोगस्यचप्रयोज्यपदार्थाक्षेपेक्षत्वादविरो
10 धित्वंयथापिक्रमादीनामाचमनादिभिर्विरोधस्तथापिसर्वपदार्थगुणतादौर्बल्यमाचमनाद्यस्तुपदार्थत्वा
तबलवन्तःनचप्रमाणबलाबलस्यपूर्वभावित्वंनहिप्रमाणयोःस्वरूपतोविरोधःअपितुप्रमेयविरोधनिमि
त्तःप्रमेयगतेहिविरोधमालोच्यप्रमाणविरोधबुद्धिर्भवतितच्चदैवप्रमेययोर्विरोधोगम्यतेनदैवतयोर्बला
बलमपीतितत्रएवानिर्णायेजातेनैराकांक्ष्यात्प्रमाणबलमनादर्तव्यमितिनस्मृतेर्बाधःप्रत्युतएवाप्रमा
णंशाकादिवाक्यंतत्सर्वदैवानादर्तव्यं।।यत्तुबलवद्विरोधापेक्षमप्रमाणंतत्तदभावापेक्षयाप्रमाणमेवेस
वगंतव्यं।नचात्रबाधकमस्तिप्रमाणबलाबलस्याबाधकत्वात्।।तस्मादाचमनादेर्बलीयस्त्वात्तदनुरो॰ राम
धेनैवश्रुतक्रमादयोबाध्यंतइत्याचमनादिस्मृतीनामबाधात्प्रामाण्यमिति।नत्विदमेवमधिकरणंपू

र्वपक्षस्यातिमं दत्त्वा यज्ञोपवीतादेश्च प्रसक्तस्य अङ्क ति विहितत्वेनानुदाहरणत्वात् तस्मा यस्मूर्वं शक्यादिशास्त्रे
भासानामप्रामाण्यमुक्तं तन्त्रे चवोधोत्तरत्वेनाग्रं सूत्रद्वयं व्याख्येयं यत्तु ते च हिंसादिवचनं अङ्क ति स्मृति शिष्टेन
कोपपतितत्वप्रमाणं भवतीति निवृत्तं तातरं तच्छास्त्रपरिमाणत्वादिति निस्खलु येन केन चित् प्रमितो धर्म
: फलं साधयतीति स्वाध्यायाभ्यासोपेतको वेदो ऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च
पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश इत्येवमादिभि
र्वेदादिभिरेव धर्मा प्रतिनेतिर्यमादस्मत्तः प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावेन धर्मत्वाभावात्तेषामप्रामाण्य।
नियतुत्पत्तीयं स्मृत्यं अपि वाकारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति तत्र परदर्शनाद्विरोधस्येति तत्सदाचारप्रामाण्य
प्रतिपादनार्थमधिकरणान्तरं व्याख्येयं अन्या निवंधनाः सदाचाराः वसंतोत्सवादयउदाहरणं प्रमाणम
प्रमाणमिति संदेहः तदर्थं वक्ष्यति मूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिंतनीयं तत्रस्मृत्यधिकरणोक्तसामान्याद

चाराणामपिस्मृतिवत्प्रतिपादितमपिप्रामाण्यंनिर्निबंधनतयाव्यतिक्रमसाहसदर्शनाच्चाक्षिप्तंसमाधीयते
पदिवसंतोत्सवादयोऽष्टकादिवद्वेदमूलाभवेयुस्ततस्तद्वदेवमन्वादिभिरपिनिबध्येरन्ननिबंधश्चनात्तु
नैषांमूलंकेनचिद्दृष्टंआचारपरंपरामेवदृष्ट्वामत्वादिभिरपिसदाचारःप्रमाणमित्येवंपरोक्षरूपेणाभिर
धानात्प्रामाण्यमनुमीयतइतिमन्यामहेतत्रसंबंधमपरंपरास्यात्॥धर्मव्यतिक्रमसाहसदर्शनाच्चना
धारमात्रात्वयंधर्मत्वाध्यवसानमितिपूर्वःपक्षः॥सिद्धांतस्तुधर्मबुद्ध्यावैदिकैरनुष्ठानमसतिवैदिकत्वेनु
पपन्नंव्यतिक्रमसाहसदर्शनंतुरागद्वेषादिनिबंधनत्वान्नधर्मबुद्धिनिबंधनंधर्मबुद्धिनिबंधनस्याचार
स्येतस्याग्रहप्रमाणकारणत्वात्श्रुतिस्मृतिविरोधाददर्शनाच्चधर्मलिंगत्वाव्यभिचारःमन्वादिभिस्तुलाघ
विकैर्मेदिनामस्वरूपेणानिबध्यसामान्यात्मनाशिष्टाचारःप्रमाणमित्युक्तंनैतावताकश्चिद्विरोधः।न॥ शाम
स्मात्स्मृतिवदाचाराणामपिधर्मेप्रामाण्यंसिद्धं॥नेषदर्शनादिविरोधस्समाविप्रतिपत्तिःस्यात्॥आचा

रप्रसंगात्तु शास्त्रार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ बलाबलं चिंत्यते अत्र भाष्ये आर्यम्लेच्छविशेषानुसाराभावात्
वाक्यशेषेणाच सिद्धांतकथनाच्छिष्टाचारस्य पूर्वप्रकृतत्वात् मत्र शिष्टनामेव मियो ऽभिधानविप्रतिपत्तिः के
षांचिद्वाक्यशेषानुगुणा केषांचिद् न तु गुणा न तु तुल्यबलता माशंक्य वाक्यशेषानुगुणा न्याय्य बली मस्त्वं प्रा
तिपाद्यतइति लक्ष्यते तूदाहरणाभावाद्य व्याद्दशशांकं दीर्घम्लेच्छादिषु स्वर्गशिष्टप्रयोगादन्यस्यापि शिष्ट
प्रयोगविप्रतिपत्तिविषयस्योदाहरणस्यादर्शनात्संदिग्धेतु वाक्यशेषादिसन्नेन गतप्रायमतो द्वाक्यशेषा
वेन्निर्णीमस्ततो संतिष्ठ क्य शेषमभियुक्तानभियुक्तप्रसिध्योः तुल्यबलत्वप्रसंगादयुक्तमिति मत्वा ना ऽयैरन्य
थाधिकरणं भाष्यस्यातं पत्रार्यम्लेच्छयोरभिधानविप्रतिपत्तिः यथा पीलुशब्दमार्या वृक्षविशेषे प्रयुंजते म्लेच्छा
स्तु हस्तिनि तत्र चिंत्यते किं तुल्यबलत्वमुतार्यप्रसिद्धिर्बलीयसीति तत्र लोकप्रसिद्धिगम्यत्वाच्छब्दार्थस्योभ
योरपि समा विप्रतिपत्तिः स्यात्कास्मार्थे हि बलाबलं। यः शास्त्रप्रमाणको धर्मस्तत्र शास्त्राभियोगस्येभ्यो

म्लेच्छेभ्यः तदभियोगशालितामार्याणामस्ति वलीयस्त्वं व्यवहारगम्यस्तु शब्दार्थः स च तु म्लेच्छानामप्य
12 विशिष्ट इति प्रमाणाविशेषादविशिष्टो द्वयोरपि शब्दार्थः पद्मापेषणादित्व कारणमवध्यस्मरणं तदपि
समानं म्लेच्छेष्वपि तस्मात्समेप्यभिधानविप्रतिपत्तिः स्यादिति । प्रास्ते ब्रूमः । प्रतिपादकताभावेन म्लेच्छेष्वप्य
वगम्यते । अविप्लुतस्तु शब्दार्थः शिष्टेष्वेवावधार्यते । न तावदेवं म्लेच्छेष्वनुभावविशदार्थाविसंवादेन कशक्तिः
कल्पनाप्रसंगात् शब्दप्रयोगेपि चाप्रमतरस्याप्यनवधारणाद्व्यवहारानुपपत्तिप्रसंगात्कदाचित्कस्य विद्
पादानेष्टविधदोषविकल्पापत्तेरेकत्र मुख्यत्वेनान्यत्र गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेर्गौणापि प्रयोगे यथार्थस्थानां
मुख्याभिमानसंभवात्तैरेव चान्येभ्यो मुख्यत्वकथनान्मुख्याभिमानपरंपरानुवृत्तिसंभवात्तत्र यदि न कथं
चिदपि विशेषावधारणं तदा गत्यभावात् द्वयोरप्यभिधेयतास्मात् अस्ति तन्नियुक्तानभियुक्तयोर्विशेषः शा राम
स्त्रस्था हि शब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्मविप्रतिपत्तिसमाः शब्दार्थं तत्त्वं निश्चित्य परिपालयन्ति म्लेच्छास्तु दृष्टा

र्थव्यवहारस्य यथाकथंचित्सिद्धेः प्रयोजनाभावान्नाविप्लुतिसिद्धौ यत्नं ते ऽतो मथपिप्रतिपादकनामात्रं ।
म्लेछेष्वपि सिध्यति तथापि विप्लुतिसंभावान्न तेषु शब्दार्थतत्वसिद्धिरिति आर्यप्रसिध्यैव निश्चयेपिया
बलीयस्त्वार्थसिद्धिरिति पीलवादिशब्दानां स्वाद्यभिधायित्वमिति स्थितं भाष्यमप्यार्यम्लेच्छविभागाभिप्राय
मेवव्याख्येयं वाक्यशेषश्चाप्युपपत्त्वेनोक्तोनमूलहेतुतमेति । स्मृत्याचारविरोधे वा यत्र मन्वादिनिबंधना
नांस्मृतीनामनिबधानांचाचाराणां विरोधो मातुलदुहितृपरिणयनादिषु तत्र चिंता किंतु स्मृतित्वमुत
स्मृतीनांबलीयस्त्वमिति तत्रबलाबलविशेषस्तु कक्ष्यांतरितकारितः श्रुतिस्मृत्योरिहत्वेवं नद्वयोः श्रुति
मूलतः । श्रुत्या हि साक्षादर्थः प्रतीयते स्मृत्या तु श्रुतिकल्पनयेत्येकांतरितप्रामाण्यादव्यवहितप्रामाण्य
श्रुतिर्बलीयसीति तत्रयुक्तां यस्मृतेरनुष्ठानलक्षणप्रामाण्यमिहत्वेवं विशेषो नास्तिद्वयोरपिका
तिमूलत्वेनैकांतरितयोरविशेषात् स्मृत्या विप्रतिपत्तिरिति अत्रोच्यते । समस्तप्रमाणानां हि स्मृतिः सो

मनिबंधना। तस्मात्तेन वलीयस्त्वमाचारान्निर्निबंधनात्॥१॥ यस्यापि न तणं हि मन्वादयः स्मतरिस्तस्य
रणां गुणवत्तरकर्तृकत्वादि नरजन्याचारेभ्यो द्विस्त्वं भणीयतरमिति युक्तमेतत्॥ अपि चाचरितृणां जनानां
समय मितस्ततो विप्रकीर्णाधिकरणादिगतं स्कन्दद्वारेणार्थ्यं भवति यत्तु मन्वा मर्ध्यादि वश्यमेतेम हर्षिभि
13 रेवज्ञात्वा स्मृत्वा समर्थमनुनिष्टं तीसांगी कार्यमत आचारस्य स्मृतिकल्पनेन श्रुतिकल्पकत्वमिति द्वयंत
रितधामा एपात् दुर्बलत्वं अपि चाचारेषु कर्मस्वरूपमात्रमेव यस्य हंकर्त्तव्यता तु विमर्शपूर्वमर्थस्तु कस्वादि
हेत्वंतरासंभवनिरूपणेन पारिशेष्यात्कल्पितव्या तां च कल्पिता पश्चान्मूलकल्पनमिति विप्रकर्षः स निबंध
नासु तु स्मृतिषु प्रागेव ग्रंथतः कर्त्तव्यतावगम्यते मूलमात्रं तु कल्प्यमिति सन्निकर्षः सर्वेषां च स्मृतिविरुद्धाना
माचाराणां मातुलदुहितृपरिणयनादि विषयकाणां कामादिहेत्वंतरं विस्पष्टमेव दृश्यत इति न कथं चिदा राम
पि श्रुतिमूलत्वसंभावनोपपन्ना स्याद्विकल्पाभ्युपगमेनोभयोरपि प्रामाण्यं संभवतीति वक्तुं निर्विकल्पासंभवा

तुनहिमातुलदुहितृपरिणयनात्समवायोस्तिरनुमितिश्च भवतीसवश्यमस्मतरस्माग्रामाणपमाक्ष
पणीयं तत्र गृह्यमाणानि मिनस्यावारस्माधामाणपमिति सिद्धमेवंजातीयकानां दुराचारत्वं । अथवा त्रिवृ
द्वर्वाश्ववालादौ यत्र लोकवाक्यशेषयोरर्थविप्रतिपत्तिः यथा त्रिवृद्धि ष्पवमानमित्यत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगु
ण्यं लोकादर्थोगम्यते वाक्यशेषात्तु स्तोत्रीयानवकं आदिमः भापणीयः पयसि चरुरिति चरुशब्दस्याक्ष
स्थालीवाक्यशेषादोदनः आश्ववालः प्रस्तर इति अश्ववालाः वाक्यशेषात्तु काशाः रेक्षभो विधृती इति
इक्षुवयवात्मिके लोकाद्वाक्यशेषात्काशमूले तत्राके लोकवाक्यशेषयोस्तुल्यबलत्वमुत वाक्यशेषस्छब्द
प्रतिपत्तिर्बलीयसीति संशयः तत्र । यच्छद्रार्थमरसंबंधे तु ल्मनत्वं लोकवेदयोः । अरक्षसाधनत्वे हि लोका
द्वेदोतिरिच्यते ॥१॥ विभुद्धेशानावद्वेनावद्वगम्यते यदिछिद्र त्रिवृद्धादिशब्दाभिधेयं तद्वाक्यार्थान्वायीति
कित्तस्यातिधेयमितिसम्मतोऽवगंतव्यं तत्र लोकसाप्यभिधेयमनिर्णीयैवद्वाक्यशेषतुल्यत्वं ततोऽधिकेवासाम

14

र्थमस्तीत्यर्थः इदमपि तुल्यमानकर्तृकत्वाद्धिकरणेन गृहीतमस्मिति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु । वाक्यैकत्वं विधि
त्कत्वे विषयैक्यात् तेन हि तेनान्नवाक्यशेषस्य प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥१॥ यदि लौकिको र्थो विध्युद्देशे नाम्नो
यत्ते माथो वाक्यशेषेण प्रमाणार्थस्य विध्युद्देशाद् इति न कथंचन संबंधः स्यात् तस्मात् यत्र वाक्यशेषः त्रिवृद्धिहिष्य
वमानमित्यादिषु तत्र तावतस्तु गुणार्थः समाम्नायते यद्यस्येतावद्दिहाधिकरणे स्थितं तथापि वैवं वा
क्यशेषवशात् स्तोत्रीयानवकमपि वाच्यमिति स्थितं तदा मन्त्रवाक्यशेषो नास्ति त्रिवृद् अग्निष्टुद् अग्निष्टोम इत्या
दिषु तत्राप्यनेनैवार्थनिर्भवितव्यं रूढिवशादिति दशमे वक्ष्यते चरुशब्दोप्योदनस्थाल्योः परस्परसंबंधा
द्वाक्यशेषावधारितौदनवचनत्वेन स्थाल्याम् अस्याम् अज्ञानेकार्थत्वमिति मतिर्बद्धशक्तित्वात् तुल्यक्षाशीकस्ते
नास्त्यपि वाक्यशेषे सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादावोदनपचवचनत्वमेवेति दशमे वक्ष्यते ॥ आश्ववाले स्पृशीशद्र राम
वपि काशनन्मूलयोरूढत्वादन्यत्रापि तद्भावे भवत्य् अतः न चात्र संदिग्धेषु वाक्यशेषादिस्तेन गतत्वम्

संदेहात्तदुाहद्विवाक्यशेषात् प्रागेवार्थान्तरमेव निर्णीतं वाक्यशेषेण तु बाध्यते न तु प्रथमसंदिग्धं तेन निर्णी-
पत इति॥ ॥चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन॥ ॥आर्यप्रसिद्धिविरोधे म्लेच्छप्रसिद्धेरप्रामाण्य-
उक्तमिदानीं किं म्लेच्छप्रसिद्धिरेवाप्रामाण्यमुत बलवद्विरोधादेवाप्रमाणमविरोधे तु भवत्येव तस्माद-
प्यभिधेयनिर्णये प्रामाण्यमिति विसते पिकनेमसततामरसादिशब्दानां कचिदार्याणां प्रसिद्धाः म्लेच्छा-
नां तु कोकिलादिषु प्रसिद्धाः तत्र यद्यप्रमाणमेव म्लेच्छप्रसिद्धिस्ततस्तेषां निरुक्तादिवशेनार्थकल्पनम-
थ तु स्यात्प्रमाणं ततः सैवाश्रयिष्यते तदत्र म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रामाण्ययोग्या न वेत्येतावदधिकरणशरीरसं-
सपि तु प्रामाण्ये किं म्लेच्छगतत्वाद्दुर्बला निरुक्तादिद्वारा तु शास्त्रस्थत्वाद्बलीयसी उत ममेव दुर्बला कल्प-
त्वात् म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु क्लृप्तत्वाद्बलीयसी सेनावस्थासागिकं शिष्टाकोपेक्षे तदवस्थितं स्वरूपगतमेव बला-
बलं प्रमाणद्वारकात्तु सामर्थ्य इति नेनैवन्यायेनात्रापि प्रयोक्तृद्वारकात्तु बलाबलात्। क्लृप्तकल्प्यत्वेन स्वरूप-

15

गतमेव ग्रामो भवति तेन गतग्राममिह प्रसंगतउक्तं भाष्यकारेण। ग्रामाण्यसंभवासंभवमात्रं तु म्लेच्छप्र
सिद्धेश्चिंत्यते। तत्र पूर्वपक्षः। म्लेच्छेषु हि पदार्थानां विप्लुतिर्भूयसी यतः। ततस्तेषु प्रसिद्धेर्थेन विश्रंभः कथं
भवेत्॥१॥ पदानि मद्यार्थान्यपभ्रंशभाषाणां म्लेच्छेषु बहुत्वेन तेषु कथमिवाविप्लुतपदार्थावधारणमतो
प्रमाणं म्लेच्छप्रसिद्धिर्न हि नेदृशार्थव्यवहारिता दृष्टार्थाविश्रम्भयेमलं कुर्वते तस्माद्विप्लुतिसंभवात्तेषु प्रसि
द्धोर्थेन विश्रंभणीयः निरुक्तादिद्वारेण त्वर्थकल्पनं पिकादीनामिति। सिद्धांतसूक्त। पदानि तावदेतानि
वेदादिष्वेव दर्शनात्। अक्षिविप्लुतानि तेषां च भाष्यमर्थेन केनचित्॥१॥ नित्ये तार्थे च सो नास्ति यतो म्ले
च्छेषु विप्लुतिः। म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थस्तेषामिहि निर्णयः॥२॥ पिकादिपदानि तावद्वेदतदंगादिषु दृष्टत्वा
द् विप्लुतानि नित्यानि तदेतेषां नित्यत्वेनैव केनचिदर्थेन भवितव्यं न चामीषामार्येषु कश्चिदर्थोस्ति यत्र मुख्या राम
निभूताम्लेच्छप्रसिद्धेर्थे गौणं भांसादिनिमित्तप्रयोगभाञ्जि विप्लुतिं गच्छेयुः न च सति मुख्ये गौणादि

संभवः। तस्मात् म्लेच्छप्रसिद्ध एवायमर्थो मीमांसकैरध्यवसीयते ततः सिद्धमविरुद्धे प्रसिद्धवाचकत्वेपुम्ले
च्छानामभिधेयनिर्णये प्रामाण्य॥ ॥प्रयोगशास्त्रमिति वेत्॥ अत्र कल्पसूत्राण्युह्यसूत्रसाकं प्रमा
णमप्रमाणमिति भाष्ये विचारित ननु स्मृत्यधिकरणे एव सर्वेषां वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यवि
तावृत्तात्तत्र के चिदाहुः। तत्राशङ्क्यत यापूर्वपक्षानु कल्पाशक्यानुमानेन सिद्धं इति नं एतानि च वैदिकार्थनिबन्धन
त्वान्न प्रत्यक्षशङ्कानीतिन तत्रोदाहरणं स्मृतयो हि प्रामाण्ये नतस्ते तो निप्रकीर्णप्रकरणागतग्रन्थशेषा
गतसिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पित तिरोहितं प्राप्तविधिमूलास्तु प्रधानप्रयनं दर्शितं दीक्षितः पूर्वमते सन्न
यं हि मनुष्याः इति प्रसिद्धवत्तु प्रत्यक्षपूर्वमञ्जनं निर्दिष्टं तत्र दृष्टप्रयोजनाभावात् प्रमाणान्तरेणाप्राप्तसिद्ध
व्यपपत्यादिविधिः कल्प्यते तथा तस्मादपि वध्यं प्रयत्नेन प्रतिपद्यन्ते। तस्माद्गर्भेणाविज्ञानेन ब्रह्महत्येवं
विधं स्मृतीनां मूलं। अत एव चैषु स्मार्त्तत्वप्रसिद्धिः प्रसक्ताभावविहितत्वाद् दर्शपूर्णमासादिषु तु प्रसक्ते

णविधानात् श्रौतत्वं इममेव च विशेषमभिप्रेत्य गौतमेनोक्तं प्रसक्तविधानात् गार्हस्थ्यस्येति न तु स्मृतिपरं
मेरयैवानुमेयत्वमंधपरंपरादोषात् । अत एव प्रसक्त । शंकृति विरोधे स्मृतेरैननुष्ठानं स्मृतयो हि सिद्धवन्नि
र्देशानुपपत्तिकल्पितविधिमूलतया संभाव्यंते कल्पनाच प्रसक्तशंकृति विरोधेनुपपन्नानेनाविरुद्धविषा
यवत् विरुद्धविषयेपिन्याय्याभासेन विधिकल्पनापित्वा किमियं स्मृतिः प्रवृत्ता किं वाग्निहोत्रं यजुहुयादापं तेष्फ
निशोः सदेशादिव प्रसक्तमेव विधिरस्वेति विचिकित्सोपजनना यावत्तद्विषयप्रसक्तविधिर्नोपलभ्यते ता
वत्तदनादरेण प्रसक्तोपलब्ध एवानुष्ठेय इति तेन स्मृतय एव तन्नोपहरणं न कल्पसूत्राणि । किंचनैषा
मिह प्रामाण्याप्रामाण्ये पर्यचिंता किंतु स्वतंत्राणामेव वेदवत्प्रामाण्यमुत स्मृतिवत्परतंत्राणामिति । पक्षाभ
वतु नामैषामपि तत्र विचारस्तेषामप्यत्र मत्वा । हीनां लिह स्वातंत्र्यनिराकरणं अथर्वांगानामत्र स्वातंत्र्य णम
निराकरणं तेषां हि षडंगमेक इति वेदत्वस्मरणात् स्वातंत्र्याशंकाजायते । अथर्वाशाक्यादियंथनांश्कृतिमूल
16

त्वेन प्रामाण्ये निरस्ते संभवति शङ्का इति वेदप्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते तदेतानि नत्वार्थेपि विचारस्थानानि
समानन्यायानि सुहृत्कियार्थेन ते किमेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न वेति तदर्थं च किमेषां पौरुषेयत्वमपौरुषेय
त्वमिति चिन्तनीयं। तत्रावगतिस्तावद्वेदेभ्यो धर्माधर्मविषया समुपजायते सा च स्वतःप्रमाणं तत्तूपादि
पौरुषेयत्वे शाक्यादिग्रन्थानां न तु पुरुषदोषाद् प्रामाण्यापत्तेर्दृष्टे प्रामाण्यहानिरतो दृष्टानुगुण्याद् पौरु
षेयत्वं मन्वादीनां लिङ्गात् ततस्तेषां प्रामाण्यं तत्किमेषामेवापौरुषेयत्वं कल्प्यतामुत मानान्तरं कल्पयित्वा
तस्यानित्यत्वमिति दृष्टानुसारित्वात् नित्यत्वकल्पनं न्यायः अङ्गानां तु मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं षडङ्गमे
क इति स्मरणात् दृष्टमेवापौरुषेयत्वं कल्पसूत्राणां तु पठितपाठप्रसक्तवेदार्थोपनिबन्धनाच्छास्त्रान्तरवत्तु
लत्वादपौरुषेयत्वं न हि सकलजनप्रसक्तवेदवाक्यार्थविषये ग्रन्थप्रणयनमसमर्थवक्तॄणां पौरुषेयप्रणयम
नं संभवति बुद्धबोधायनमनुशाक्यादिभिस्तु समाख्या काठादिवत् प्रवचननिमित्तत्वेनाप्युपपत्तेर्नित्यत्वमि

तावेषु लौकिकानां कर्तृत्वस्मृतिर्भवति यथा प्रयोगः शौधायपनं सर्वैर्गुर्वध्ययनपूर्वकं । वेदाध्ययनसामान्या
द्धुनाध्ययनं यथा । कर्मणां तु नित्यत्वस्य यज्ञविधिविषयत्वादपि नित्यता । क्रमते हि यतू ब्राह्मणानीति ।
हासान्पुराणानि कल्पानिति कथमनित्यानां नित्यविधिविषयत्वं । तस्मादेषां नित्यविधिविषयत्वान्नित्यात्मि
ति भाष्ये ब्रूमः । नैतेषां पौरुषेयाणां स्वातंत्र्यप्रामाण्यमुपपद्यते । स्पष्टं च पौरुषेयत्वं हेतुः कर्तृस्मृतेर्वशात् ॥१॥ पुरुषा
परंपरयैव ह्येषु कर्तारः । यत्तेन कठादिवत्प्रवचनेन परिहर्तुं शक्यं तेनेत्तत्र हि समाख्यानमात्रमत्र तु पारंपर्ये
ण सर्वेषां भवितृतत्स्मरणान्न नित्यत्वसंभवः । षडंगमेके इति मरमनोपन्यासात् पूर्वपक्षे किं मात्रं नाना ।
शाखादिगतलिंगादिकल्पितशक्यसर्वोपसंहारस्य कल्पसूत्रानपेक्षैः कर्तुमशक्यत्वात्तादर्थ्येनार्थवन्निबंध
नेनानर्थके । एवंविधाश्च ग्रंथाः प्रतिमन्वंतरं क्रियमाणाः येन केनचित्सर्वकालमविच्छिन्नमारंपर्येणावर्तन्ते राम
न च स्वदेशार्थकल्पनात्कल्पा इति नित्ययेव समाख्यामात्रं ह्यपस्मांगतपाविधीमंत इति अनित्यत्वे पि ग्रंथा

17

मत्कीनां निसंविधिषमतोपपत्तिस्तस्मात्तेषां स्वातंत्र्येण प्रामाण्यमिति शाक्यादिनिबंधनानां सिद्धा
धर्मे प्रमाणाभासत्वेक आदिशुच्यमानि प्रसक्ताश्रुतिमाप विरुद्धानि वचनानि ते धाम प्रामाण्यं यथा आ
विशेषाद्गुणो वा इति सर्वपुरोडाशचतुर्द्धीकरणवचनं सान्निहितं च शास्त्रमाग्नेयं चतुर्धा करोतरर्थवादवच
नात् इत्याश्वलायनवचनगतत्थाभावपूर्वं दिग्मुक्तं तीति वेदे पूर्वांगत्व वचनं जाघनी मिश्रपत्नीः संयाजयंती
तिजाघनीनां समुच्चयवचनं वाद्दशाधिकरणपूर्वपक्षमूलं न वचनमूलं तत्रापि संनिहितं शास्त्रं जाघमा
पत्नीः संयाजयंतीति विवक्षितं वैकत्वमुपादेयगतत्वादिति द्वादशे वक्ष्यते तथा पुरोडाशं पर्यग्निकरोतीति
संनिहिते शास्त्रे सर्वाणि हवींषीति वचनं च मसाधिकरणपूर्वपक्षमूलं न वचनमूलं पशुः पुरोडाशवि
कारः स्यात् पर्यग्निकरणदर्शनादित्यसम्मेभिधानान दिग्मुक्तं सर्वत्र अन्वप्रयुक्ते तात्संनिधानशास्त्राच्चे
ति ।। अनुमानमवस्थानान्न सप्रयुक्तं प्रमाणं स्यात् ।। स्मृतीनामाचाराणां चाविरोधाविरोधयोः प्रामाण्य

षाप्रामाण्ये प्रतिपादिते स्वातन्त्र्यं च स्मृतीनां निरस्तमिदानीं केषांचिदाचाराणां स्मृतीनां च व्यवस्थानवेति
तिर्विंसते । होलाकादयो हि केचिद्देवप्रायाप्यभिमानिभिरनुष्ठीयन्ते न सर्वैः । गृह्याग्निमानावातिरिक्तस्म
मश्वकेचिदेवकाश्चिसमन्तेन सर्वैस्तदेतान् स्मृत्याचारानुदाहृत्य विंसते । किमेते तेषामेव धर्माः किं वा सर्वे
षामित्विदर्थं च किमेषां मूलभूताः श्रुतिर्व्यवस्थितविषयाऽऽरभ्यते कृत्स्नपितृमूलसाधारण्येनेति । तत्र लिं
गव्यवस्थापालिंगीयव्यवस्थां प्रतिपद्यते । धूमो हि यत्र तत्रैव वह्निर्नान्यत्र प्रतीयते ॥१॥ स्मृत्याचारलिंगग
म्याश्रुतिर्न प्रत्यक्षा न च लिंगं केषुचिद्देशेषूपलभ्यते अतस्तद्विषयतयैव श्रुतिरनुमातुं शक्यते न हि त्वस्मा
ः सर्वविषयत्वे प्रमाणमस्ति व्यवस्थितविषयत्वेपि स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः यदि च साधारणी श्रुतिस्तत्तन
मूलौ स्मृत्याचारावपि सर्वपुरुषगामिनौ स्यातां यदि हि आलस्यादिनिमित्तमितरेषामनाचरणं न तत्सा रणम
धारण्यानुमानेऽवकल्पत इति तत्स्यात् व्यवस्थितमेषां धर्मत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । विशेषाभावमात्रे

णप्रसिध्येत्सर्वधर्मता ॥ विशेषणात्तु व्यवस्थासत्तत्वनेहोपपद्यते ॥ ९ ॥ यदुक्तं सर्वधर्मत्वे प्रमाणा॰
नास्तीति तदयुक्तं न हि सर्वधर्मत्ववादिना प्रमाणमुपन्यसनीयं उभयवादिसिद्धेन विधिनैवासति वि॰
शेषोपादाने सर्वधर्मत्वसिद्धेः व्यवस्थावादिना तु प्रमाणं वक्तव्यं तच्च नास्ति तथा हि स्मृतयस्तावत्साधार॰
णपनैव विदधति न तत्र चरणविशेषोपादानमस्तीति स्मृत्यनुसार्प्येवं वक्ष्यतिकस्मनामितिसापि साधारणी
माप्यापाठव्यवस्थातु कर्तुं स्तचरणस्यान्तकर्त्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दोगान्स्वग्रंथमध्यापयामास
तेप्यस्मान् छन्दोगानिसेवं गौतमीयस्य छन्दोगैः पाठस्तथा यस्तंशादिग्रंथस्तैत्तरीयैरेवं गृह्यग्रंथानाम
पीति व्यवस्थितधर्मविषयत्वप्रमाणकं आचाराणां तु सर्वाचरितत्वमनुगतमनाचरितत्वव्यावृत्तमा
कृतिगुणसंस्थानादिकं न किंचिद्विशेषणं संभवति यदुपादाय यदुहोलाकाद्यधिकारं विशिंष्यात् प्राच्या
दिसमाख्यापि व्यभिचारिणी तद्देशगतानामन्येषां चिरनाचरणात्तु चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामप्या

19

सत्वां समास्थायां समाचारात्तस्मादसति विशेषणे सर्वधर्मत्वमाचाराणां स्मृतीनां चेति ।। प्रयोगोसस
शास्त्रात्वाद्धेतुनव्यवस्थास्यात् ।। स्मृत्याचारविरोधे स्मृतेर्बलीयस्त्वं आचारेष्वभियुक्ताचारस्य बली
यस्त्वं स्थितमिदानीं शब्दापशब्दविभागे पि किं व्याकरणस्मृतेस्तदभियुक्तानां च इतरलोकव्यवहाराद्बली
यस्त्वं न वेति विचार्यते न हि हैकस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानानां गोगाव्यादिशब्दानां व्याकरणानुगतानननुगतांश्च
दृसविंसते किमेते सर्वे तस्मिन्नर्थे प्रयोक्तव्याः साधवः किं वा व्याकरणानुगता एव साधवः अन्ये त्वसाध
वो न प्रयोक्तव्या इति तदर्थं च किं सर्वे अविच्छिन्नपारंपर्यप्रयोगतया अनेके शिष्टशक्तिजा अपभ्रंशजा इत्यर्थ
:तदर्थं च व्याकरणं किं प्रमाणमप्रमाणमिति विंसते तत्सिद्धये किं तस्य मूलं संभवति न वेति मूलसंभवो
प्रमाणभूतव्याकरणबलीयस्त्वेन तदभियुक्तपुरुषाचारबलेन च पृथग्जनाचारबाधात् गाव्यादीनाम राम
साधुत्वं निर्मूलत्वेन तदप्रामाण्यात् लौकिकप्रयोगाविशेषात्सर्वेषां साधुत्वेन प्रयोज्यत इति तेन व्याकरण

प्रामाण्यमप्रामाण्यमेवात्राशंसते तत्र निर्मूलत्वाद्विगीतत्वानैकपत्याद्वेदबाधनात् । पूर्वापरविरो
धाच्चनास्त्यप्रामाण्यसंभवः ॥१॥ तस्मादेतेन शब्दानां प्रयोगो न नियम्यते विनार्थस्य प्रसमात्सर्वैश्च मोऽप्रा
।त्मवस्थाया ॥१॥ नियमश्च यार्थो हि व्याकरणं साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधूनित्येकः प्रयोगनियमः गकाद
य एव साधवो न गाव्यादय इति साधुत्वस्वरूपनियमो परः न चैतत्द्वयमप्येतेन नितुं शक्यते तथा हि
न तावत्साधूनेव प्रयुञ्जीतेति नियमः अर्थावगमाय हि शब्दोच्चारणं न धर्माय अर्थश्च यथा साधुभ्यो वग
म्यते तथा हि साधुनियमो नर्थकः अथ न गम्यते ततः सुतरां नियमशास्त्रानर्थक्यं अर्थवशादेव नियमसिद्धे
ः अथ गम्यमानेप्यसाधुभ्योऽर्थे दृष्टार्थमपि शब्दप्रयोगमाश्रित्य धर्माय साधुनियमः शास्त्रेणाक्षिप्यत
इत्युच्यते तत्र मूलासंभवात् न तावद्व्याकरणस्मृत्यादीनां मूलत्वं तेषां धर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः न च वेदवाक्यानि
गवादिषु प्रतिपदं कल्पयितुं शक्यं तेनं तथा वाक्यपाठासंभवात् अपठितानां च मूलत्वानुपपत्तेः न च शब्द

20

मेवप्रयुञ्जीतनामन्त्राद्द्रुमिस्सेकेनोपलक्षणेनसर्वेषामनुमसंग्रहः गाव्यादीनामप्यपिश्रोत्रग्रहणंतेनश

ह्लात्त्व्यवस्थानुपपत्तेः नवार्गानरस्याम्यासंगवादिष्वनुगतंगाव्यादिभ्यश्चव्यावृत्तंकिंचिदस्तियेनव

वस्थास्यात्साधकत्वमितिचेत् किंपुनरिदंसाधुत्वंमहत्वादिष्वेवव्यवस्थितमित्युच्यतेनहीदंप्रत्यक्षा॥

दिभिरवगम्यतेवाचकत्वमितिचेत्तत्त्वादिष्वप्यविशिष्टंतेषामपिहिप्रयोगस्यानुपपत्त्यावाचकत्वं

लोकेगम्यतेनह्यवाचकानांप्रयोगः प्रसाधकत्वंवाघटतेनच्यवधारीनामर्थंगवादिषुगुणालप्रयोगस्तां

भवः सुखाभावान्मुख्यपूर्वोहिगौणः नासावसंतावाच्यवकस्यगाव्यादेरवकल्पतेएतेनलक्षणाप्रसूता

तेनगाव्यादीनामबोधकत्वंलोकेकिरूढमितिनशास्त्रेणसाधुस्वरूपंनियंतुंशक्यतेअनादित्वंसाधुत्व

मितिचेत्तदपिगाव्यादिष्वविशिष्टंतत्रापिसंवेधुरस्मरणात्। अदृष्टसाधनत्वमितिचेत्। तस्यप्रत्यक्षा राम

घविषयत्वाद्देवाक्यानांचप्रतिपदमसंभवादुपलक्षणानुपलंभेअन्तत्रसाधुत्वमेवोपलक्षणंतदे।

वचनमेषामितिसात्माश्रयदोषापत्तिः तस्मान्मूलाभावात्प्रमाणं व्याकरणं परस्परविगानाच्च अत्र कैयटे
स्ववश्यं कृत्कथं प्रयोजनमनभिदधानो निष्प्रयोजनतामेव शास्त्रस्य मन्यते भाष्यवार्त्तिककारौ तु धर्मप्रयो
जनतामिति विगीतत्वं वयोरपि मिथोऽज्ञानत्सूत्रं प्रयोगधर्मत्ववचनाद्विगीतत्वं निष्फलं चेदं शास्त्रं न ह्येते
न धर्मार्थकाममोक्षाणां कश्चिद्वाप्यते। धर्म इति चेत् न तत्रापि पूर्वोक्तनिर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वान्न च गु
क्षोहादीनामपि प्रयोजनत्वं तेषामसन्त एव शिष्याचार्यसंबंधलोकमीमांसादिभ्यः सिद्धेरिति वार्त्तिकएव
प्रपंचितं वेदविरुद्धं चेदं व्याकरणं दृष्टं साम्ने सधि कृत्सकले र्थकृ वामदेवाय प्रया विमुक्तं वेदे च पदकाले रूपत्त
काले पससकालं यत्वं ततो वसुवामं समभवादिसु पत्त स्वाभं वा इंद्रदेवेभ्योऽजनि तस्माद्वामदेव्यामिति वेद
बाधाद्प्रामाण्यं पूर्वापरविरोधाद्वार्थप्रसुकानां शब्दानां व्याकरणमतिज्ञातं वाक्यमेव च तथेष्टं न पद
नि अनर्थकत्वाद्यथोक्तं ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित्तथा लक्षणैकं वलेदं वहतोद्यो वा क्येतथैवसुरनर्थ

21 काइति। ततश्च यथा प्रतिज्ञवाक्यमेव व्याकरणेन संस्कर्तव्यं तद्व्याकरणात्सद्व्याकरणं च पूर्वाभरक्षिशो
धःयद्दस्य द्वारेण वाक्यमेव सत्क्रियत इति चेदं संता विद्यमानत्वाद्वाक्यपदानां तद्द्वारेण वाक्यस्यापि पाराण
द्वारेव शशस्य संस्काराभावात्तस्माद्यमाणं व्याकरणमिति सर्वैर्भाषितव्यमिति भावोऽभिधीयते। प्रयोग
प्रसयौ तावद्वाचकत्वाद्दन्तेपि हि। उक्ता वेकस्य चार्थस्य सभ्या प्यानानेकशब्दता॥१॥ अभियुक्ताः स्मृतेश्चात्रा
स्माद्विशेषावधारणां स्मृतेः स्मृतं तरं मूलं साधुरूपनिरूपणे॥२॥ प्रसङ्गस्यावधानाच्चैनां धवाक्यसमानाः
ता। प्रयोगनियमे मूलं वेदस्तस्मात्समाश्रिता॥३॥ गवादयः एव साधवो न गाव्यादय इति साधुस्वरूपनि
यमः साधव एव प्रयोक्तव्या नासाधव इति धर्माय प्रयोगनियम इति द्वौ नियमौ व्याकरणे प्रतिपाद्येते द्वयो
रपि च मूलं संभवादुपयन्त्रेऽभ्याख्यानं तथा हि प्रयोगनियमे भक्ष्यादिवत्स प्रत्यक्षमपश्यन्नतादृक्षं मूलत्वेन हि। राम
पाणिनिकात्यायनपतंजलिभ्योऽन्यः कश्चिद्दस्ति प्रत्यक्षपितततरस्तेन तत्समानुमानेन वेदवाक्यं प्रत्यक्षमे

वचवाजसनेयादिषु वचनं तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेछितवै म्लेछो ह वा एष यदपशब्द इति आहिताग्निरपा
शब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टिमिसादिषु प्रायश्चित्तविधानं उत तत्वः प्रश्यन्निति सादृश्य वहवो मंत्रवर्णाः शब्दा
पशब्दविभागानभिज्ञात तदभिज्ञानिरास्कृतिरूपाः दृष्टार्थेपि शब्दप्रयोगे तद्दृष्टाश्रित साधुनियमो भोजना
घाश्रित इव प्राङ्मुखयमः शास्त्रेण विधीयत इति न प्रयोगोस्य शास्त्रत्वादव्यवस्थासस्यानतवदनर्ज
नयोश्चाविगीनमेव शास्त्रार्थत्वं तत्र शब्दार्थभेदेन द्विविधं तत्र यथैवार्थस्तत्त्वं यथास्थितार्थकथनं धर्माय
तथा शब्दस्यापि यथावस्थिता विप्लुतशब्दोच्चारणमित्यर्थः यथा तथानृतमन्यथाव्यवस्थितस्यान्यथा
वचनं प्रसवायाप तथा शब्दानां तमथ्यन्यरूपेणान्यकेनस्यान्यरूपेणोच्चारणमिति यावत्तेन तत्प्रयोगा
तस्य शास्त्रत्वं तद्द्वाभ्यामेव च याभ्यां साधूनेव शब्दान्प्रयुंजीत सुशब्दपर्यायाननासाधूनपशब्दप
र्यानिति समस्तशास्त्रामराद्विधिमतिपेधौ सिद्धेनोनेन वाक्केन जनापतिः साधुत्वासाधुत्वेऽप्यवशद्वापश

22

इसस्यान्तमप्यस्य उपलक्षणं अनादिगावीवाचकत्वमेव साधुत्वं तद्विपर्ययस्त्वसाधुत्वं प्रत्युत प्रयोगप्रसिद्ध्या|
नुपपत्त्या गाव्यादेर्नामपि वाचकतावस्थानुपपत्तिरिति तन्नोच्यते यद्यप्यमीषां वाचकत्वोपपद्यपि च मु-
ख्याभावे गौणलक्षणयोरसम्भवत्वात् अपि वाचकाशक्तिजत्वात् मूलशब्दोपस्थापनेन प्रसाधकत्वं भवि-
ष्यति अशक्तिजत्वापरिज्ञाना चोपपन्नम् एवं तो बालास्तत्रैव संज्ञासंज्ञिसंबंधसिद्धत्वात् तथैव स्वयं प्रयुञ्जते व्यवहरं-
तिते ऽप्यसिद्धित्वान्वेपीते एवं प्रयोगप्रसिद्ध्योरुपपत्तौ नैकान्ततः सर्वेषामप्यविच्छिन्नपारम्पर्यवाचकत्वमा-
श्रयितुं शक्यते संभवति चैवं नानेकशब्दत्वमेकस्यार्थस्याभ्युपगन्तुं माध्यं· अनेकशक्तिकल्पनाप्रसंगात्
प्रयोगवेलायां वाष्टविधदोषनिदानविकल्पा आपतेर्वाचकशब्दः क्षे के कस्यावधारितस्य नियमस्यानेकते
बाधप्रसंगात्| सास्नादिमानेव हि यस्याभिधानं क्रियामांकर्मा तस्य गोशब्दः करणं इत्यनयोः शब्दा एम
र्थयोः संबंधः| तद्यदि गाव्यादिभिरपि सास्नादिमानेव अभिधीयते ततस्तस्यां वेलायां सास्नादिमत्त्व

र्मिकायामप्यभिधानक्रियायां गोशब्दस्य करणत्वाभावात्प्रतीतबाधः। तस्माद्वस्यैव वाचकत्वमितरेतरद
शक्तिजा इति भाष्यं। करहस्तादिषु तु विशेषानवधारणादभ्याभ्याप्यनेकशब्दतागतस्य भावादंगीक्रियते
। गवादिगाव्यादिष्वभियुक्तस्मरणास्मरणास्मरणाद्विशेषोस्तीति न सर्वेषां वाचकत्वं।। वाचकरूपतिम
मेव स्मृतेः स्वतंत्रमेव मूलं।। तस्याप्यस्मदादिसेवमनादिरेषा स्मृतिपरंपरा न चांधपरंपरा शंक्याः।।
शब्दस्वरूपस्य शब्दान्तराद्धि विकस्य प्रत्यक्षत्वात्।। सर्वैर्हि स्वे स्वे काले गवादिशब्दाः प्रत्यक्षतएवोपल
भ्यन्ते।। अतीतकाले च सतां पूर्वेभ्यो वृद्धेभ्यः श्रुत्वावधारयन्ति सर्वकालमपि च केचन वृद्धाः संत्येवेति न
प्रत्यक्षसंभवाल्लकदाचिदपि प्रत्यक्षविच्छेदः सर्वकालवर्तित्वमेवमनादित्वं साधुत्वं तच्चाप्यविच्छिन्न
पारंपर्याभियुक्तस्मरणेन सुलभमिति न निर्मूलत्वं न च विगानादप्रामाण्यं।। श्रुतीनामपि ग्रहणाग्रह
णादिविगानदर्शनात्।। फलं चास्य शब्दापशब्दविभागज्ञानमुपादानपरित्यागौ प्रयोगिधर्माधर्मप्रा

23

प्रिमपरिहारार्थं ॥ रक्षोहादिचवेदविरुद्धं कामं भवतु प्रमाणं। सर्ववेष्टनादिस्मरणवत्॥ नचतावतास
र्वंप्रामाण्यं एवं पदानर्थक्यपदस्फोटवाक्यस्फोटाभ्युपगमोप्याप्रमूल इतिमायाभावाद् प्रमाणं। धर्मा
धर्मसिध्यर्थं तुशब्दाप्रशब्दविभागकथनमभियुक्तप्रणीतत्वात्प्रमाणमिति। प्रयोगचोदनाभावादा
र्थैकत्वमविभागात्। प्रमाणे व्याकरणं नदुगताएव गवादयो वाचका इति स्थितं इदानीं वाचकप्रसंगा
द्वाच्यविशेषश्चिंसते:। किमाकृतिरुत व्यक्तिरिति तत्र पदि लोकवेदयोः शब्दार्थानामभ्यस्तं न तद् इदमनारं
भणीयं तथाहि लौकिकशब्दविषयं तावदिदमधिकरणमनर्थकं। वैदिकविषयं तु भवत्सर्थं न तु। न तु त
त्रव्यवहारानत्नुपातिनां शब्दानामर्थनिर्णयः शक्यते कर्तुमुपायाभावात्। तेनोभयस्मिन्नपि विषयेनारंभण
मेवाधिकरणस्यास्य त्वपक्षे स्यात्। एकत्वपक्षे लोकेव्यवहारानुसारेण कृतः शब्दार्थनिर्णयस्तत्रानुपयु राम
क्तोपि वेदे फलिष्यति। तेन आकृत्यधिकरणो मोद्धानतया लोकवेदयोः पदपदार्थानामभ्यस्त्वान सत्वे क्रियार्थे

यैनैतत्त्रसत्स्वपि वर्णभेदे केषांचित्स्वरछांदसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्यायादिधर्मभेदेन जराराजा
दिपर्यायेष्विव क्रमभेदेन व्यपदेशभेदात्स्पष्टभेदस्वरूपा पादिशब्दासाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वं अ
थान्यत्वमपि च पदानामत्वादेशात् । उतानावैरेवगवावहंतीति दर्शनाच्च । अश्ववालादिशब्दानां च स्पष्टमर्था
न्तरदर्शनान्नाहमेवं इति प्राप्तेऽभिधीयते । प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धानाद् लौकिकत्वं प्रतिपत्तिः । वर्णात्मकं पदं तत्तु तद्भे
दान्न भिद्यते ननु वर्णभेदेऽपि स्वरादिभेदात्सद्भेदो वाक्याधिकरणे दर्शितः । पदावधारणोपायान्व हा
निकं तिसृरयः । क्रमस्य न्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यक्रतिस्मृतीरिसंसमाप्य प्रतीसोऽपि कोऽधर्मस्तत्र द्वेदेच
भिद्यत राव मदं मध्या पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहेर्यत्वमतो दातत्वे स्वार्थवृत्तिता सारणास्वास्मते ब्रह्म
ब्राह्मणादिषु तु न्यूनातिरिक्तता वशांद्धर्मभेदो लोकतराणावावगतः जराराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वाध्य
वसायः । नैवं लोकवेदयोरर्थौपयिकधर्मभेदोऽस्ति यदि ह्यनियतस्वराणामर्थो मा भूदनियतस्वराणा

मितिस्मृतितो लोकतोवगतं स्यात्तो लोकवेदयोरविमतनियतस्वरतमापदभेदः नचैवमत्तो नास्तिप
पदभेदः प्रपत्तेगम्यते नेनेति हि पदमत्तो गमकस्वरूपस्य किंयतापि रूपेणासति भेदे भिन्नत्वं पदे तदभावे
24 तु धर्ममात्रभेदात न भिद्यते। एवं देवासः त्वमनेत्यादिषु लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि।
तद्रूपस्यार्थतत्वानवगमान्न किंचिद्रूपभेदेपि लौकिकपदमस्य भित्रानात्ससपिचके धां चित्तु भेदे सर्वेषां भेद
साधमाणाकत्वात्सदैकोक्ततदर्थावगमात उक्तानादिवचनस्यान्यपरत्वाद अबालाधर्म्ये भेदे पि सर्वेषां त
दभावात्सिद्धमेकत्वं लोकवेदयोः पदपदार्थानां एवं सिद्धे विचार्यते किमाकृतिः शब्दार्थ उतव्यक्तिरिति अ
प्याकृतिविशिष्टा व्यक्तिरिति तत्र यः पक्षाः प्राधान्येन विसंते ः अन्ये तु विकल्पसमुच्चयसंबंधाद्यः सर्वे पक्षा
आकृतिविशिष्टव्यक्तिपक्षनिराकरणेन निराकृता एव भवंतीति नष्टपृथग्विचार्यंते तत्र प्रयोगचोदनाभा राम
वान्न व्यक्तेरेवाभिधेयत्वा। नह्याकृतिरमूर्तत्वात् व्यवहारोपयोगिनी ॥१॥ लिंगकारकसंख्याभिःसंबं।

धोसानकत्मते।सामानाधिकरण्यंचनजातिगुणशब्दयो॥२॥भक्तिर्वाचित्वपक्षेतुसर्वमेतत्समंजसं।
नेनशुद्धाविशिष्टावाव्यक्तिःशब्दगोचरः॥३॥श्रीर्हीतवहंतिपशुमालभेतगामानयब्राह्मणंनहंतव्य
इतिपावंतएवमादयोविनाशिमूर्तिमद्रव्यगोचराःप्रयोगविधयःप्रतिषेधावातेसर्वेव्यक्तावेवसंभवंति
नाकृतौनह्याकृतिरवहतुमालब्धुमानेतुंहंतुंवाशक्यतेनित्यत्वादमूर्तत्वाच्चतेनानर्थकंतद्विधानंप्रतिषे
धश्चप्राप्त्यभावात्व्यक्तिपक्षेतूपपद्यतेतस्मात्व्यक्तिःशब्दार्थःएवंचद्रव्यौरुद्धाभ्यामितिव्यक्तौप्रातिप
दिकार्थेप्रसमाभिहितानिलिंगसंख्याकारकाणितपासंबध्यंतेजातेरलिंगत्वात्असंख्यत्वादमूर्तत्वेनच
कारकत्वादसंबंधःस्यात्सामानाधिकरण्यंचगोःशुक्लइतिशुद्धव्यक्तिवचनयोरेकार्थत्वादुपपद्यतेजा
तिगुणविशिष्टद्रव्यवचनत्वेपिविशेषणभेदेसत्यपिविशेष्याभेदादुपपन्नंत्वसक्षेतुजातिगुणमात्रवृ
तित्वादर्थभेदेदुर्लभंसामानाधिकरण्यंस्यात्नएवंपुरुषोदेवदत्तइतिजातिद्रव्यवचनयोर्दृश्यतेतस्मा

नव्यक्तिरेवार्थः कथं तर्हि व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो गोमत्रनद्दष्टः शब्दः सामान्यस्योपलक्षणतादृशमेषः मैवमाकृतिका
सा गौरिति सामान्यमुपलक्षणीकृत्य शब्दार्थः शिक्षामोपं भुक्तवासाः तद्देवदत्त इति वत्प्रयाचतत्र्योपलक्ष
25 णीभूतं शासोनभिधायदेवदत्त एवाभिधीयते तर्थं हात्युपलक्षणमात्रत्वात्सामान्यस्यानभिधेयत्वं व्यक्ते
पराव्युदासअभिधीयंते एकोयं लक्षणालाभादेवनानेकशक्तिकल्पनायतिः आकृतिविशिष्टव्यक्तेरभिधा
नेतु न कश्चित्दोषः तस्मात् व्यक्तिरेव शुद्धा विशिष्टा वा शब्दार्थ इति ॥ नैतद्युक्तं कुतः। आनंत्यव्यभिचाराभ्यां
शक्त्यनेकत्वदोषतः। संदेहात्व्यरमज्ञानाविन्नबुद्धेरभावतः ॥१॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतिति
तः। आकृतेः प्रथमज्ञानात्तस्या एवाभिधेयता ॥२॥ व्यात्माकृत्सोरभेदाद्व्यवहारोपयोगिता लिंगसंख्या
दिसंबंधः सामानाधिकरण्यधीः ॥३॥ सर्वैस्सर्वत्र संकेततत्वस्त्वनेकांतव्यादिनः। लक्षणावाभ्युपेतव्याजाते राम
स्तेनाभिधेयता ॥४॥ न ह्यनंतासु व्यक्तिषु संज्ञित्वं शक्यते वक्तुं व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामशब्दार्थत्वं नियम

लक्षणत्वासंबंधस्यानियमेनतद्भावयोगात् । अनंताश्चशक्तयोनंतासुव्यक्तिषुकल्प्यताःतास्तुपलक्षणत्वे
ऽप्यभिधेयानामनंतत्वात् ॥ शक्त्यानंत्यसमस्येवव्यक्त्यतिकालेहिजातिरुपलक्षणंनाभिधानसमयेऽ
भिधानंहिभातिखिकेनैवरूपेणाव्यक्तीनांतयथास्त्रत्रयमेकापवरकस्थमेकापवरकस्थित्यैवोपलक्षक
श्रितंचित्रसाहयत्तस्मिन्नपवरकेसंनेतेक्षशब्दाभिधेयाइतितत्रमापिकसतिसमयेपवरकस्थि
तिर्नामैकमुपलक्षणंलभ्यतेतथापिशब्दस्तेनाकारेणव्यक्तित्रयमेवस्वरूपेणाभिधत्तइतिभवतिशक्तित्र
यमेवमिहापियद्यपिभुसजिसमयेजातिरेकमुपलक्षणमासीत्तथापिशब्दस्तामस्पृशन्नेवनानारूपाव्य
क्तीःस्वेनैवरूपेणाभिधत्तइतिस्यादेवशक्त्यानंत्यं अपिचयथयमदेश्यंधर्मिरूपमभिधेयंततोगोशब्द
वारणात्गोव्यक्तिःप्रतीयमानापिनाश्वादिव्यक्तिभ्योव्यवच्छिन्नाप्रतीतास्यात्नह्यसाधारणाकार
मंतरेणइदंमिदंव्यावृत्तमवच्छिन्नंप्रतीयते । तत्रगोरिस्फकेसर्वत्राविशिष्टाप्रतीतिःस्यात्यदाहअपयदे

स्यतेनसर्वत्राविशेषप्रसंगादितिअथ्याभिधानस्यमपराक्वज्ञानिरूपलक्षणाभिसंभिदधदेवहिश
शेषंकिंजातिमुपलक्षणमादायनजातीयरूपेणाभिधत्तेगोजातीयमितिततःप्रथमंजातिरभिधातव्यान
घनभिधायजातितज्जातीयत्वरूपेणव्यक्तिरभिधातुंशक्यतेनेतत्तत्रविशिष्टाभिधानमेववाचोयुक्त्यंतरे
णायन्नेनशुद्धाभिधानंविशिष्टाभिधानेवपूर्वंतरंविशेषणमभिधातव्यंतदभिधानेचतत्तएवासंताविं
नाभूतव्यक्तिप्रतीतिसिद्धेर्नतत्राभिधानशक्तिकल्पनावसरःकिंचगोशब्दउच्चरितेव्यक्तिषुसंशयोभवति
नकस्यांचिन्निर्णयःयत्रचसंशयोनतस्याभिधेयताशब्दस्यनिश्चायकत्वात्सामान्यंतुनिर्णीयतइतिभवत्य
भिधेयं।नन्वाशस्त्यपिव्यक्तिविशेषनिर्णयेव्यक्तिमात्रंनिर्णीयतएव।किमिदंव्यक्तिमात्रंसामान्यंविशेषो
वाछायाकारेवहिवस्तुपत्रबुद्धिर्भारूहस्यनगतरूपातत्रविलक्षणबुद्ध्यालंबनंव्यक्तिःसमानबुद्ध्यालंबनंच राम
सामान्यंनतदुभयातिरिक्तंव्यक्तिमात्रंकिंचिदस्तिवस्तुनोरूपंसामान्यमेवत्वनेनमात्रशब्देनमीधीयतइ।

तिनदेवाभिधेयं ॥ प्रथमं च सामान्यमेव शब्दात् गम्यते पश्चाद्व्यक्तिः – कांक्षामात्रेणा मनेन तस्तदेवाभि
धेयं व्यक्तिविशेषः विचित्राश्च खंडमुंडादिरूपा व्यक्तय इति विचित्रा गोशब्दोच्चारणे बुद्धिः स्यादेकाकारात्क
त्मपघति अतोभिधेयं न जातिः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चैवमेव युक्तं व्यवहारसंगता जातेर्व्यक्त्यनतिरेकादु
पपद्यते नहि जातिर्नाम व्यक्तेरुभेतिरभूतं किंचित्तत्त्वमपि तु पस्तैव घ्येकमुभमात्मकं व्याहृत्सनुगतरूपमा
बुध्यते तत्र सामान्यं शब्दार्थ इत्ययमर्थः सामान्यात्मना वस्तु शब्दात् गम्यते न विशेषात्मनेति यत्तु सामान्या
त्मना शब्देन बोधितं तस्य व्यक्तिमासंबंधश्चोपघते शक्तोतिच नन्वक्ति ॥ सोधयितुमतस्तदेवं व्यक्तिपाश्रयवि
शेषरूपमपि लिंगसंख्याकारकसंबंधः सामानाधिकरण्यमन्वयसर्वमनेकांताश्रयणेनैव सुपरिहरं यदा
सुभेद एव जातिव्यक्त्योस्तदा सावीमिदं लाक्षणिकव्यत्पाश्रयणेनोपपद्यते यत्र तु पशुनायजेतारुणामा
श्रीणातीसेवमादौ करणत्वश्रवणं तत्र जातिगुणयोरेवामूर्त्तयोरपि द्रव्यमरिछदेन मुख्यमेव करण

समुपपन्नं अधिकरणसंप्रादानादिरूपत्वम् तस्यासंभवाद् भेदलक्षणं वाक्यस्य समर्थनीयं। आहवनीयेन
ननु संक्षिप्तव्यक्तेः किमासंबंधभोऽनाजातिपक्षे रमे दोवा वाक्यार्थेषु विवक्षितइ इति तस्मात् सामान्यमेवाभि
धेयं न व्यक्तिरिति सिद्धं॥ इति श्री शास्त्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ उक्तं समाम्नायैदमर्थ्य
न सर्वं तदर्थं स्यात्॥ उद्भिदादिशब्दानुदाहृत्य सगुणविधिनामधेयमिति भाष्ये विचार्य उक्तं समाम्नायैदम
27 र्थ्यमित्यनेन पूर्वमक्षमभिधायापि वा नामधेयस्यादित्यनेन सिद्धांतितं तत्तु प्रमाणलक्षणासंगतमिति वा
र्तिककारेणाधिकरणभेदमाश्रित्य प्रथममुद्भिदादिशब्दानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्य पश्चाद्गुणवि
विधिनामधेयविचारो दर्शितः॥ तदनेन येशास्त्रारंभप्रयोजनसमर्थनावसरे पूर्वं प्रमाणरूपाभ्यां मादनाघस्
निर्णय इति वार्तिककृद्भ्यां प्रथमपादे एव प्रामाण्याप्रामाण्यचिंता समाक्षिप्ता यां तु कथं लक्षणो धर्म इति राम
प्रसुनाप्रतिज्ञातः प्रामाण्यप्रकारो निरूप्यते॥ विध्यर्थवादमंत्रनामधेयस्वरूपैर्धर्मे प्रामाण्यं वेदस्येति। प्रका

रनद्वयोरनतिभेदात्समस्तोध्यायः प्रमाणलक्षणमाख्यायत इति मन्यंते ते निराकृताः ॥ तथा सति हि
नामधेयत्वरूपप्रकारचिंतनाध्यायाभाष्यमेकाधिकरणं संगतं स्यात् । तस्मान्न तावदेवं यथा श्लोकवार्तिका
कारस्य संमतः । न च युक्तः स्मृतिपादस्य त्रिपाद्यामसंगतिप्रसंगात् । न हि तत्र वेदप्रामाण्यप्रकारनिरू
पणं । तस्मात्सर्वस्मिन्नध्याये धर्मप्रमाणतदाभासनिरूपणमेव क्रियत इति वक्तव्यं तत्र चोदनैव साक्षा
त्प्रमाणं । अर्थवादमंत्रस्मृतिनामधेयानि तु तच्छेषत्वेन तन्मूलत्वेन च प्रमाणं भवंतीति धर्मप्रतीतेरिति
कर्तव्यतास्थानेनियतैति चोदनात्तु प्रधानं प्रमाणं तस्याश्च प्रथमपाद एव समाधं प्रामाण्यमिसनेनाभिप्रा
यैणोक्तं पादेनाद्यस्य निर्णय इति । चोदनैव हि साक्षात्प्रमाणं । तच्च प्रथमपादेनैव निर्णीतमित्यभिप्रायः ॥
त्रिपाद्यां तु प्रधानप्रमाणनिरूपणमिसेताकानुभेदः ॥ प्रमाणचिंतात्मकत्वं तु सकलस्याविशिष्टमि
ति सर्वैकोध्यायार्थः ॥ तदिह संभवदाख्यातसामानाधिकरण्यानुद्भिदभिजिच्चित्राज्यपृष्ठबहिष्पवमा

नाघाराग्निहोत्रश्येनादिशब्दानुदाहृत्य निंसते। किमेते धर्मे प्रमाणं नेति। तत्र विध्यर्थवादमन्त्राणां शेषवी

दाद्धर्मः प्रतीयते। न चोद्भिदादिशब्दानां तेष्वन्तर्भावसंभवः। न तावदर्थवादत्वं स्तुतिबुद्धेरभावतः। उत्तमा

मन्त्रगणस्याः तत्तान्तरूपापसंभावात्। मन्त्रप्रसिध्यभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यते। न च विध्यंशपातित्वं सा

28 ध्यायनभिधानतः। न तावदेते साध्यमभिदधति अफलत्वप्रसङ्गात्। न साधनं समानपदोपात्तधात्वर्थ

साधनविरोधाद्भावनायाः। न च गुणविधानेन तिकर्तव्यतान्तर्भावः। उद्भिदादिरूपस्य लोके गुणत्वेना

प्रसिद्धत्वात्। मत्वर्थलक्षणादोषाच्च चित्रादिषु वाक्यभेदप्रसंगात्। अग्निहोत्रादिषु तत्प्रख्यशास्त्रान्तरवि

रोधसद्भावात् श्येनादिषूपमानानुपपत्तेः। न च नामत्वे इतिकर्तव्यतान्तर्भावः। नाम्नो नितिकर्तव्यतारूपत्वात्। अ

प्रवृत्तिविशेषकरत्वेन च नाम्नो नर्थकत्वाद् अप्रसिद्धत्वाच्च। तस्मादप्रमाणमेवंजातीयकं धर्मे इति पूर्वःप राम

क्षः। सिद्धान्तस्तु सकलस्यैव वेदस्य स्वाध्यायाध्यायप्रवाक्यतः। विज्ञातपुरुषार्थत्वं उद्भिदादेरपि ध्रुवं। तत्र

तदुक्तेनैवमार्गेणमंत्रार्थवादत्वासंभवाद्विध्युद्देशांतर्भावस्यचप्रसक्षत्वात्तत्रैवगुणत्वेननामधेयत्वेनवा

प्रामाण्यंयस्याध्यायविधिसिद्धस्थापितस्यानर्थक्यासंभवात्सर्वानुपपत्तिपरिहारेणाध्यवसातव्यं।एताव

द्दिहाधिकरणेऽस्थितंभाष्यंतावत्प्रामाण्येनेति।तदेतदर्थवादप्रस्तावेऽभिहितमप्यनेकविचारांतरित्तमि

तिकृत्वाविशेषविचाराधानेनसूत्रेणोपस्थाप्यते॥ ॥अपिवानामधेयंस्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायक

त्वात्॥ ॥विधित्वेनप्रामाण्यमिसेतावदवस्थितं॥तच्चैदेधासंभवतिगुणविधानेननामधेयत्वेनवा॥

यावदन्यतरन्नोपपद्यतेतावत्सूत्रविगतमपिप्रामाण्यंनप्रतितिष्ठतीतितअतिष्ठापयिषयागुणविधिना

मधेयपाचिताप्रस्तूयते।प्रथमंतावदुद्भिदादिषुयोगिकेषुविंसत्तेकिंगुणविधिःकर्मनामधेयमिति।तदर्थे।

चैर्षाकिंवैयधिकरण्येनाख्यातसंबंधउतसामानाधिकरण्येनेति।तत्रावयवयोगेनस्वनिन्नादोषसिद्धितः।

प्रवृत्तेः।यपिकताच्चगुणेमार्गेविधीयते।यद्यपिव्रीह्यादिवदेतेनक्वचित्समुदायरूपेणनिरूपणस्तथाप्यव

29

वद्वारेणोद्भेदनसाधनेषुप्रसिद्धिसंभवात्कर्मणोकथंचिदप्यप्रसिद्धेर्नामधेयत्वेचप्राजितःप्रवृत्तंतरा
उपदेशाद्यानर्थक्यामतेः।गुणविधिपक्षेतुगुणोपवृत्तौपपिकत्वेनप्रयोजनवत्त्वाद्गुणविधानमेवयुक्तं।
नचमत्वर्थलक्षणायागाउवासात्।।यदिक्षत्रपागोविधीयेततत्तस्तसकरणत्वादुद्भिदापपिकरणमि
तिकरणस्यकरणांतरेणसंवंधाभोगाद्भिन्नार्थयोश्चश्रुतसामानाधिकरण्याभावादुद्भिच्छदेनतद्
तंयागंलक्षयित्वाउद्भिदतायागेनेतिसामानाधिकरण्येनगुणोविधातव्यइतिभवेन्मत्वर्थलक्षणाय
द्यातुयकृतज्योतिष्टोमयागानुवादेनगुणमात्रमनेनविधीयतेतदाविधिवाक्येकरणत्वेनोपदिष्टस्यापिया
गस्यासाधितस्यकरणत्वानुपपत्तेर्मदर्थाक्षिप्तंसाध्यत्वंतदनुवादेनतदर्थंतमातदाग्निसवाक्यांतरेणफल
लाभवद्गुणोविधीयमानेनास्तिमत्वर्थलक्षणाउद्भिदायागःकर्तव्यइति।यागसाधनेनोद्भिदापशून्भाव राम
येदितिवा।नन्वेवंज्योतिष्टोमवाक्येपिज्योतिष्टोमगुणविधानान्नयागविधिरस्तितथाप्यत्रापिसर्वत्रोपप

रक्षवणात द्विधिरेवेति कश्चिदपि कर्मविध्यभावात्स्तौकिकर्माश्रयेण गुणविधीनां सापेक्षत्वेनाप्रामा
ण्यप्रसंगं नैष दोषः॥ प्रकृतकर्माभावेन गससभावाज्ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मविधानं। तस्मिंश्च विधीयमानेनेक
विधिदोषान्मत्वर्थलक्षणादोषाच्च ज्योतिष्टोमपदमेकं कर्मनामधेयम भविष्यति। मद्दा तदेकं मत्वर्थलक्षणा
माश्रिसगुणविशिष्टकर्मविधानं तं उद्भिदादमस्कृतत्रैव प्रकृते कर्मणि गुणविधयः। वरं हि लक्षणाश्रयणम
प्रामाण्यात्। न च लक्षणायाः प्रमाणांतरापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं। पदसमभिव्याहारादेव लक्षणासिद्धेरितिक
र्तमताः संनिधिविशेषाच्च भूयस्त्वेनोपक्रांतोसनेनमायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु। मन्तु वा
ज्योतिष्टोमवाक्येपि गुणविधानं एवमपि नाप्रामाण्यं मदाग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भ
वतीति विश्वजित्सर्वपृष्ठोतिरात्रो भवतीसेवमादिष्वनेकगुणोपादानेन कर्मणोवश्यं विधातव्यत्वात्तत्रैव ज्योति
ष्टोमोद्भिदादिगुणविधिसंभवान्नलौकिककर्माश्रयणेनाप्रामाण्यं। कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत्

लौकिकं वाक्यं प्रकृतं येन तत्र गुणो विधीयेत तेन यदि तावत् प्रकृतेपि विधिः स्यात् ततो विश्वजिदादिष्वेव विधाना
न्नाप्रामाण्यं। अथ तु न ततो लौकिकेष्वविधानाद्विशिष्टविधिरस्तु उभयथापि नाप्रामाण्यम्। तत्रौत्पत्तिकज्यो
30 तिष्टोमादिगुणावरोधादुद्भिदादिगुणानामविधानं। काम्यत्वेन तेषां निसगुणबाधकत्वात्। उद्भिदा यजेत
पशुकाम इति हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य उद्भिद्गुणः पश्वर्थेन विधीयते। तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्तेऽभिधी
यते।। धातोरसंनतया राष्र्ट्याद्धि प्रकृतस्य विधेस्तथा फले कर्माणि वा नेह गुणो वाक्ये विधीयते। फले तावद्विधीय
माने प्रत्ययसंबंधविधानात् धातोरसंनतया राष्र्ट्यं विप्रकृष्टार्थविधिश्चापद्यते। अथ तु कर्मण्येव गुणो विधी
यते। तथापि विप्रकृष्टार्थविधाने धातोरश्रांकेनिसाराष्र्ट्यं अस्त्येव। फलपदं चानर्थकं स्यात् नद्याद्योगस्याभावेन
सर्वमेतत्समंजसं। उद्भिदादिषु तन्नैवं नामधेयत्वसंभवात्। वैश्यकामस्य जुहुयाद्व्रीहिभिर्यजेतेत्येवमादिषु द राम
धिग्रीष्मादिपदानां अर्थान्तरेऽसंनतनिरूढत्वान्न सामानाधिकरण्येन यजिनामत्वं शक्यते कल्पयितुं। अप्रसिद्धा

र्थे हि प्रसिद्धसामानाधिकरण्येनाभिरोपिते। दध्यादयस्तु निरूढत्वान्न कथंचिदपि धातुसामानाधिक
रण्यं प्रतिपद्यंत इति गत्यभावात्तत्र धातुपारार्थ्यं विप्रकृष्टविधानं वाश्रितं। उद्भिदादयस्तु पथैवावयवद्वारे
णाख्यनिश्चादौ वर्त्तंते तथैव स्वफलोद्भेदनकारित्वाद्यागे पीति नात्र धात्वर्थविधानं बाधितव्यं विशिष्टविधिपक्षे
तु भवेत्तस्य स्वार्थलक्षणा सिद्धावैयगत्यभावात्तस्मान्न तत्र गतिसंभवात्। उद्भिदादयो हि करणेन श्रूयंते। करणं च
कारकत्वात्क्रियायामेव संबध्यते नान्येन। क्रिया चात्र प्रत्ययवाच्या फलभावनैवानवगतस्यां तु उद्भिदादीनां करण
त्वं संभवति समानपदोपात्तधात्वर्थाविरोधादिति भावार्थाधिकरणे वक्ष्यामः। न च धात्वर्थेनोद्भिदादीनां सं
बंधः संभवति। तस्य धातुना प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वेनोपादानात् क्रियारूपत्वेनानवगमात् क्रियारूपत्वे वा
धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वानुपपत्तेः। न च स स्वप्रत्ययवाच्यायाः फलभावनायां धात्वर्थानिरोधे
अर्थाक्षिप्ता धात्वर्थभावनयोद्भिदादीनां संबंध इति वक्तव्यं तस्या इहाश्रुतत्वात्। अश्रुतया चानया शब्दां

तरस्यान्वयायोगात्। फलभावनायास्तत्रांशत्रयान्वयात् धात्वर्थभावना। न चाख्यातस्य धात्वर्थभावनांतयासंबंधे

ऽद्भिदाभाव्यमानेन यागेन पशुं भावयेदिति। विनाप्यध्याहारेण वाक्यसमन्वयोपपत्तेः तद्वशंपरतंत्रप्र

31 समर्थकरणं यागस्तत्रैव तत्तीयांतेरुद्भिदादिपदैर्विनितत्वंनाम्नागतिरस्ति तत्र गुणविधित्वेऽर्थांतरवा

चिनोऽद्भिदानामयागांतरेयागे वृत्तिर्मत्वर्थलक्षणया सामान्यौद्भिदा यागेनेति। नामत्वे तु अक्षसा। सोमेन यजेतेत्से

वमादि पुत्रसोमादिशब्दानामर्थांतरेऽसंततनिरूढत्वाद्यागे च कथंचिदप्यप्रसिद्धेः अप्रसिद्धकल्पनातो वरं प्रा

सिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमिति मत्वर्थलक्षणया गुणविधानमंगीकृतं। सोमवता यागेन स्वमीहितं कु

र्यादिति। उद्भिदादीनां तु व्यवद्वारेण कर्मण्यप्रसिद्धिरस्तीति अक्षसा नामधेयत्वमुक्तं। प्रयोजनं च नाम्नां

सर्वत्र व्यवहार एव।। न ह्यंतरेण नामधेयमाग्निहोत्रादिष्वनेनाहं यक्ष्य इति लघुरास्थानोपायः स्यात्। क राम

चिच्च गुणफलोपबंधेनार्थवत्वाद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारंभणीयामिष्टिं निर्वपेदिति गुणोपबंधः

र्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फललोपप्रबंधः। कर्त्विग्भेदकत्वमार्थवत्वं। यथा ऐषस्पोतिरित्यादिषु वक्ष्या
ते। यथा चात्रौद्भिदा यजेत पशुकाम इति। नामत्वाभावे हि प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य फलविधिरयं स्यात्। ना
मधेयत्वे तु यागांतरविधानात् सिद्धमनर्थकत्वं॥ ॥यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोभिसंबंधः॥ ॥इहमे
लोके जातिगुणवचनानि नामानि रूढगुणाफलोपबद्धे या क्येषु श्रुताः कर्मशापपि योगवशेन संभवद्वृत्तय उत्सति
वाक्ये फलभावेसु णगा क्यो वा तत्तीया निर्देशेन कर्मसमभिव्याहृता श्रश्शास्ते सर्वे उदाहरणं। यथा वित्त्याप
जेत पशुकामः पंचदश्या सान्यानि सप्तदशानि धृष्टानि त्रिवृद्धि हि ष्पवमानानिति विश्वा जसं ष्टे हे वहि ष्पवमान
शब्दः स्ते गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति संशयः। तदर्थं वा किं गुणविधौ वाक्यभेदो स्तिन वेति चिंतनीयं
। कस्मासु न ह सति शक्यमेवाभ्यः स्क वत इत्यादिकं गोदाहि यते मस्तद्वये पि निर्णयकारणाभावा गुणवाक्या
भी नर्णनिर्णय इति तं दे वो दग्त इतां। तथा हि न तावद्राजमे स्क व तदिति गुणविधेः व्यवसातुं शक्यते। घृतस्य स्क।

नौकारकत्वासंभवात्। तत्र लक्षणया घृतसंबंधिभिर्मंत्रैरिति वक्तव्यं न च घृतसंबंधिनः केचिन्मंत्राः प्रसि
द्धा येल्लक्ष्येरन्॥ तत्रानेनैव वाक्येन लक्षणया घृतसंबंधं मंत्राणां विधाय तैश्च स्तोत्रे विधीयमानेऽसंतं
32 गौरवं विधौ च लक्षणा संतं क्लिष्टा समाश्रिता स्यात्। तद्वरं यदाजिमीपुरित्यादिवाक्यशेषावगतमोगास्त्र
मणेन नामधेयत्वमंगीकृतमिति न गुणविधित्वाध्यवसानं। रूढत्वाच्च नामधेयमपि न स्वध्यवसानं। यदा
तु पंचदशान्याज्यानीति संख्याविशिष्टासाज्यान्यवांतरप्रकरणेन स्तोत्रगुणतया विधीयंते तदा तेनैव प्रा
समाज्यसंबंधं लक्षणया मंत्राणामनूद्य स्तुतिमात्रमुत्पत्तिवाक्ये विधीयते नुवादत्वाच्च लक्षणा न दोषस्तु
तिमात्रविधाना द्बलाद्यावद्विधेःविनैव नामधेयतेन लभ्यत इति प्रसिध्यादिभिर्गुणवचनतैवाध्यवसीय
ते। यदा तु नाम्न संख्याविशिष्टाज्यविधानं संभवति किं त्वाज्यानुवादेन संख्यामात्रविधानं न दा स्तोत्रे घृतस्याप्रा राम
प्तत्वात्तदनुवादासंभवात् स्तोत्रानुवादेनैव संख्याविधानमातत्वाज्यशब्दस्य स्तोत्रवाचकत्वेवकल्पते नाम्न

येति गुणवाक्यालोचनेनैवाम्नादिभिरव्युत्पत्तिगतं नामधेयत्वेनाध्यवसीयत इति यस्तद्द्वयेपि गुणवाक्याभा
नत्वान्निर्णयस्य तत्रैव कृपा प्रवर्तते। पंचदशाम्नाम्नानीति किं संख्यायुक्तं वृत्तं स्तोत्रांगतया विधीयते किंवा
अभ्यासेन स्तोत्रमुद्दिश्य संख्यामात्रं विधीयत इति॥ एवं सप्तदशानिष्टद्यानीत्यादिष्वद्रष्टव्यं॥ एवं चित्रयेत्यग्नी
षोमीयपशुयागानुवादेन चित्राशब्देन चित्रत्वस्त्रीत्वे विधीयते उत दधिमधुघृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्त
त्संसृष्टं प्राजापत्यमिति प्रकृतो यागः फले विधीयते चित्राशब्दस्य चित्रद्रव्यकत्वात्तत्रैव नामधेयत्वमिति। तत्र
प्रसिध्यादिभिर्गुणविधिः रूढत्वाच्च नोद्भिदादिन्यायः। उत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वेनाप्राप्तिं तं यागस्य फला
ध्यत्वं तदनुवादेन वैयधिकरण्येन गुणविधानान्नमत्वर्थलक्षणेत्युक्तं। न च वाक्यभेदः एकपदोपात्तत्वाद्वि
भक्त्वात् स्त्रीत्वयोरुभयविशिष्टैककारकविधानात्पशुकामपदमपि पशुसाधनकत्वादग्नीषोमीयस्य याग
स्यार्जनांगतया साधनकामनानुवादः। अस्ति हि पशुयागं कुर्वतः पशौ कामना पंचदशाम्नात्म्यानी।

सपि संख्याविशिष्टाज्यविधानाद्वाक्यभेदः। तस्माद्गुणविधिः एवं चाग्नेः स्रुवत इत्युति वाक्येप्याज्यादिप
दं गुणवाक्यप्राप्तगुणानुवादकं न नामधेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते वाक्यभेदप्रसंगेन सामानाधिकरण्यपत
ः। अग्न्याख्यानार्थवादाच्च नामधेयमपि पनेचित्रत्वं स्त्रीत्वं चनैकेन वाक्येन विधातुं शक्यं वाक्यभेदप्रसंगा
तूडभयविशिष्टकारकाभिधानेपि गौरवं कामपदं तु मुख्यं फले गौणं साधने प्रकृतफलाकांक्षत्वादि
द्रव्यकर्मागातिक्रमश्च नन्याय्यः। तस्मात्तत्रैव फलमात्रविधानं चित्रामदं च सामानाधिकरण्येन नामधे
यं। पंचदशान्याज्यानीत्यत्रापि समासाभावान्नं संख्याविशिष्टद्रव्यप्रतिपत्तिरस्ति तत्रोभयोर्द्वयसंख्ययो
र्विधानाद्वाक्यभेदः तस्मादाज्यानुवादेन संख्यामात्रं विधीयते तच्च पंचदशत्वादग्न्यमदं नामधेयं ततो यथं तेना
मधेयमिति गुणवाक्यवशादेवो सत्तो नामत्वं विज्ञायते। सामानाधिकरण्याच्चाग्नेः स्रुवत इति वाक्यशेषाच्च म राम
दामिमी पुरिसादेर्नामत्वमेवमुक्तं। यत्तु वार्तिके दृष्टैः स्रुवत इति पूर्वलिखितामुदाहृतं तत्र चोदं यदि मिपधेता

दुसतिशाकात्तथास सुसतौ बहुत्वयोगात् बहूनि मुख्यानि पृष्ठानि भवेयुः तत्र यत्सत्समेव वक्ष्यते ज्योतिष्टोमे
पृष्ठबहुत्वाभावात् वैकल्पिके द्वैपवपृष्ठ्येन बहुनीति मैत्रावरुणसामादिषु पृष्ठशब्दो गौणः तेन विश्वजिति
सर्वपृष्ठशब्दो बहुत्वापेक्षत्वान्न चोदकप्राप्तानुवाद इति तद्विरुध्यत इति तेन रथंतरं पृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं
भवतीसुसतिशाकं रक्तंयंतथा न वस्वसममेव वार्तिककारेण वमेव वक्ष्यतीति। सत्समेवमनादृत्य विदमुक्तं। एतदु
क्तं भवति। सर्वथा ससदृशानि पृष्ठानीसे तद्विहोऽहरगां यदेवत्त्स्मतिशाकं पृष्ठैः स्तुवत इति वारथंतरं पृ
ष्ठं भवतीति वा न दे चोदाहृतं यद् छिसमभिधायमः॥ ॥तत्त्वरत्नं वान्यशास्त्रं॥ आघारमाघाराग्यमग्निहोत्रं जु
होतीसाघारशब्दो ग्निहोत्रशब्दश्च गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विचारः। असिध्यादिभिर्गुणविधिः न च मा
त्वर्थलक्षणाऽग्निहोत्रशब्दे बहुव्रीहिणौ वाग्रमेहोत्रमास्मिन्निति मत्वर्थसोक्तत्वादुपसर्जनार्थो ग्निर्देवतावि
धीयते नामधेयतेचारूपतं स्यात्। यद्यपि च दध्यादिवाक्यैर्द्वयं लभ्यते तथापि देवताभावादरूपत्वं। यद्यमेव

प्रजापतयेचसायंजुहोतियत्सूर्यायचप्रजापतयेचप्रातरितिसनयोरनेकगुणोपादानेनविशिष्टकर्मविधि
त्वाद्देवताविधौवाक्यभेदाद्सामर्थ्यात्।नचैककारकविधानाद्वाक्यभेदःविभक्तिपृथक्त्वेनकारकनानात्वात्प्र
दिष्टाग्निषोमीयवद्ग्निप्रजापतिभ्यांसमस्ताभ्यामेकाविभक्तिरग्नीव्यस्तनउभयविशिष्टैकदेवताकारकवि।
34 धानात्नवाक्यमभेदस्तन।अत्रापिकीर्णाभिवतपृथक्पदेविभक्तिःस्यात्तत्रापितयावाक्येनारुणैकहायनी
वत्।अग्निप्रजापत्योर्युगपत्संबन्धात्स्यादुभयविशिष्टमेकंकारकं।पराजुयजतिददातिजुहोतिभ्यइवभाव
नाविभक्तिःप्रत्येकमग्निप्रजापतिभ्यांउच्चरंतीविभक्तिःप्रकृत्यर्थभेदप्रतिभिन्नामेवदेवतांभावनामिवप्रतिपा
दयतितदाकुतोदेवतैक्यं।देवतासामान्येनत्वेकत्वेभावनासामान्येनतुल्यमितिसमस्तोवेदराकेवाक्यंस्यात्।अ
तोनामत्वेदेवताविधानात्संभवात्अरूपत्वमितिगुणविधित्वमेवयुक्तं।अविहितदेवताकेषुपादर्विहोमेषुगु राम
णविधानान्नतयस्यत्वं।आधारशब्देनाविक्षरणासमर्थद्रव्यमाज्यपयःप्रभृत्यभिधीयते।नचाग्निहोत्रीयानिर्दे।

शादाधारणसंस्कार्यत्वेन गम्यते। निःप्रयोजनस्य च संस्काराभावात् प्रयोजनापेक्षायां प्रकृतद्रव्यापेक्षो
पांशुभाजार्थता विज्ञायते। प्रकरणेन च गुणे विधीयमाने नास्ति मत्वर्थलक्षणा मतुप्प्रत्ययप्रयुक्तस्यै
व वाक्यस्य प्रकरणेन कल्पनात्। न चात्र यागो विधीयते संस्कारमात्रश्रवणात्। न च संस्कारकर्मा
णि क्वचन नामधेयं भवति दृश्यन्ते। तस्माद्गुणविधिः एवं च द्वितीयानिर्देशो युक्तो भवति आधारस्य संस्कार्यत्वा
त्।। अग्निहोत्रे चार्घ्यो क्षिमसाध्यत्वानुवादेनोपसर्जनार्थं विधानात्। नामधेयत्वे तु तस्याविधेयत्वात्कर्मै
विधेयं तद्वत्करणमिति नामधेयं तृतीयान्तं स्यात्। अनुपपन्ना द्वितीया स्यात्। न च फलवाक्यगतकर्म
णः करणत्वं उत्पत्तिवाक्ये तु फलवाक्यापेक्षितकर्मस्वरूपकर्तव्यतैव प्रतिपाद्यत इति वाच्यं। विधेः कर
णत्वावगमात् साध्यत्वे च तस्य साध्यान्तरानपेक्षत्वान्न फलवाक्येनापि फले विधातुं शक्यत इति कर्मा
न्तरमेव च फलवाक्ये स्यात्। तथा चाघाराग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते न सकरणभूतो सो साध्यानपेक्षत्वात्

35

वाक्यांतरेणापिफलेविधातुंशक्यतइति।तस्माद्दुसतावपिकर्मणःकरणत्वात्द्वितीयानुपपत्तिरतो।
गुणविधिः।उच्यते।।वाक्यभेदेनविधातव्योधात्वर्थविधिसंभवे।।यदंतरेणनचानन्यगतिनामत्वसंभ
वात्।।क्रसाहिधात्वर्थविधानेवाक्यभेदेनोयपदार्थस्ततत्रयथुपपदमनन्यगतिस्तात्स्माद्वाक्यार्थविधानंत
तुशास्त्रांतरप्रख्यापितंगुणंतिमितीकृत्यनामधेयत्वेनसंभवतीतिनधात्वर्थविधानंबाधितंकिंपुनःशा
स्त्रांतरंयदस्यगुणस्यप्रख्यापकंअग्नेस्तावद्ग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतिसायंजुहोतिसूर्योज्योतिर्ज्यो
तिःसूर्यःस्वाहेतिप्रातरितिवाचनिकमन्त्रवर्णात्प्राप्तिःयद्यपिचप्रजापतयेचेसेतंतुमन्त्रणाभ्यांप्राग्निसू
र्यउवादेनप्रजापतिसमुच्चयविधानमतोनवाक्यभेदः।।आधारवाक्येप्याधारसंज्ञकेकर्मभाज्ञेविहिते
चतुर्गृहीतेनवाणनद्भूनस्साधारमाघामेसनेनेवाज्यप्राप्तेःक्षरणात्मकत्वंप्राप्तमितितन्निमित्तनामत्व राम
संभवात्कर्मविधानमेवयुक्तं।दृष्टंचसंस्काराणामपिनामधेयत्वंउपांशुगृह्णातीसंतर्यामंगृह्णातीतीन्।

चासस्संस्कारत्वं इंद्रऊर्ध्वोध्वर इत्याघारमाघारयतीति मांत्रवर्णिकैंद्रदेवतावत्वाद्यागत्वसिद्धेः अतो ना
मत्वं। अर्थाक्षिप्तसाध्यांशाभिधायकत्वादितीयान्निर्देशः। कथं पुनरंशाद्वैनानध्यात् तेन च शाब्दस्यान्वयः
। नहि श्रुतस्य लक्षणया वा विधिवाक्ये साध्यत्वांशाद्वैनाध्यध्यात् तं वाक्यभेदप्रसंगात्। अग्निहोत्रं होमं कुर्या
त् होमेन वा फलमिति। अर्थाक्षिप्तेनापि प्रयत्नस्यान्वयः स्यात् तथा सति गुणोप्युद्भिदादिरर्थाक्षिप्तसाध्यांशा
भिधायेनाकरणभूते यागकर्मणि विधीयमानः श्रुत्यैव शक्यो विधातुमिति मत्वर्थलक्षणादनजलांजलिः
स्यात्। एतेन ये धात्वर्थस्य विषयतया करत्वेनान्वयं मन्यंते ते निरस्ता वेदितव्याः। विषयभूते न हि कथं क
रणवाचिनां नामधेयानां सामानाधिकरण्यं। आर्थिकेन करत्वेन सामानाधिकरण्यमिति चेन्न। साधनत्व
मपि तर्हि आर्थिकमस्तीति गुणविधिरपि नैवमत्वर्थलक्षणया विनैव कैवरूप्येण स्यादिति समस्तमेव
नामधेयप्रतिपादनमनुपपन्नं स्यात्। अथ विषयत्वद्वारेणाकरणत्वपर्यवशायात् ॥ ततोन्यपरेणाशङ्क्या

नोपायमात्रत्वेनोपायं विषमत्वं न शास्त्रार्थः स्यात् अतस्करत्वात् अपशब्द एवमयमं विषमतया भिधा
यपुनः करणत्वाप्यभिधाने। कथं सकृदुच्चरितोऽधिकरणं भिदधातु अभिदधानो वा साध्यत्वमपि पुनरभि
दधीतान हि तिग्मा न कमस्ति द्विरेवाभिधत्ते न त्रिरिति सकृत्प्रवृत्ता याः किमवगुंठनेनेति न्यायात् अतश्चाय
36 णविधिरपि साधित्सुत्वं अन्तःकरणत्वेनैव वाम्यमो वाच्यो न विषयत्वेनेत्यास्तां तावत् अतः कथं द्वितीया श्रु
ति निर्देश इति वक्तव्यं क्रतुध्वने। अस्ति तावद्यार्थिके धात्वर्थस्य साध्यत्वं असाधितस्य करणत्वाभावात् अ
तः साध्यसाधनत्वयोरेकार्थसमवायात्साध्याभिधायिनी द्वितीया साधनत्वमेव लक्षयतीति धातुसामान
धिकरण्यप्रतिपत्तये इस विरोधः॥ ॥तद्व्यपदेशाच्च॥ ॥इह रूढिशब्द एव वाक्यभेदराहितास्त
द्व्यपदेशवत उदाहरणं यथा श्येनेनाभिचरन् यजेत साहित्यश्येनादिशब्दास्तेषु गुणविधिः कर्मनामधेयं राम
यवेति संशयः॥ असंततनिरूढत्वात् गुणविधिर्ज्योतिष्टोमादिषु। काम्यताचनित्यस्य तु स्याति शिष्टनयिसोमं वा

धत्ते। यद्वा गुणविशिष्टकर्मविधानं अप्रसिद्धार्थकल्पनातो वरं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवतां न च यथावैश्वदे
न इत्यादिवाक्यशेषदर्शितक्रियासामान्येन कर्मणो गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तं। अत्यंतविप्रकृष्टत्वाद्गौ
णत्वस्य लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तिर्गौणीति वक्ष्यति। तद्वरं लक्षणैवाश्रिता। गौणत्वे वाक्यांतरत्वात् श्रु
तिवाधः। लक्षणायां तु तद्धस्य पिर्वर्तमानः श्येनशब्दः लोहितो हि ष्णीषादिवत्तु उपसर्जनार्थस्येन विधिपरा
णवा करणीभूतेन तु यागेन करणीभूतस्यैकवाक्यतानांतरेणाफलत्वर्थलक्षणेन लभ्यत इत्येकवाक्या। तार्थे
लक्षणाश्रयणं। तासर्यंतु श्रुत्यर्थवादेति श्रुतिवाधः।। उच्यते गुणविधौ तावत्स एव सोमतत्वः न स्य चात्म
नैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानुपपत्तिः विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवायुक्तः न च सो
मादिवत्स्वरान्तरस्यानन्यगतिकत्वं। यथा वैश्येन इति वाक्यैकशेषानुसाराक्रोणनेननामत्वसंभवात् अवश्यंपा
हि वाक्यशेषस्यैतदेव प्रयोजनं कथं नाम श्येनशब्दस्य यागनामता विज्ञायेतेति तस्मान्नामधेयं। सर्वेषो।

37

गिकवाक्यभेदनत्समख्यतद्व्यपदेशोऽस्तु भिन्नमित्यसाधितंरणतैरेवचसर्वत्रनामत्वमितिद्रष्टव्यं ॥ ॥नाम
धेयेगुणश्रुतेःस्यादभिधानमितिचेत् ॥ वाजपेयेनस्वाराज्यकामोयजेतेतिवाजपेयपदः गुणविधिरुतकर्म
नामधेयमितिचिंत्यते। तदर्थमिदंविचार्यते किं यजेतेत्याख्यातंगुणफलाभ्यांतंत्रेणासंबद्धं स्यमनेनेति॥स
र्वाणिचोद्भिदादीनिअत्रोदाहार्तव्यानितत्रसर्वत्राख्यातशब्देषुतंत्रसंबंधसंभवात्।मत्वर्थलक्षणादोषो॥
नास्तीत्याक्षिप्यतेऽधुना॥१॥कर्मत्वंकरणत्वंचानाख्यातेनाभिधीयते।यागादेः किंतुसंख्यामात्रंसाधार
णंहितत्॥२॥यदिहियजेतेतियागस्यकर्मत्वमुच्यतेततः साध्यद्व्यासमवायात्नफलंसंबध्येतगुणाए
वसाधनत्वयासंबध्येत।अथतुकरणत्वमेवयागस्यततोपिकरणद्व्यासमवायात्नगुणाःसंबध्येतफ
लमेवसंबध्येतेतिनस्यात्तंत्रत्वंनत्वेतदन्यतरदप्याख्यातेनोच्यतेतद्वाचकशब्दाभावात्कुसाहियागमा राम
त्रमुक्तंप्रत्ययेनतुभावनातमोक्तसमभिव्याहारात्संबंधमात्रंगम्यतेनत्व कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणं

।अनयोभयरूपसाधारणत्वाद्यागस्यतद्विषयापिभावनायागकर्मिकायागकरणिकाचेतिद्विरूपाभवति
।तत्रयागकर्मिकांशेनगुणसंबंधंतत्करणिकांशेनफलसंबंधंभावनालभतेतंत्रेणेतिविनैवमत्वर्थल
क्षणयायागेगुणविधानमुपपन्नंवाजपेयेनयागंकुर्यात्तेनचस्वाराज्यमिति।।अत्रोच्यते।संबंधमात्रा
तात्पर्येनैकस्याप्यन्वयोभवेत्।तद्विशेषपरत्वेतुस्याद्व्यन्तरसंगतिः।।१।।रूपद्वयपरत्वंतुविनावृत्त्यानल
भ्यते।तस्मान्नास्यातशब्दस्यतत्रसंबंधसंभवः।।२।।क्रत्वालक्षणाभावादपसरःशब्दःसएवशब्दांतरार्थेन
संबध्यतेतथाचास्यातेनसंबंधमात्रेधात्वर्थभवनयोरवगतंततोनैकस्यापिफलगुणयोस्तदन्वयःफल
ससाधनापेक्षत्वाद्यागकरणिकैवहिभावनाफलसंबंधमर्हतितथागुणस्यसाध्यापेक्षत्वाद्यागकर्मि
कयैवभावनयासहसंबंधः।अनिर्धारितोभयरूपातुनैकेनाप्यन्वीयतेअयोग्यत्वात्।तत्राविशेषविशेष
परतास्युपेयाकथमस्तसोःकर्मकरणविभक्त्योस्तत्परताशब्दस्येतिचेत्संबंधसामान्यवाचिनीषष्ठीया

किमत्रास्ति येन संबंधमात्रमवगम्येत । समभिव्याहारादेव लक्षणयासंबंधावगतिरिति चेत् ननतरा
व समभिव्याहारात्सदंतरान्वयपर्यालोचनया संबंधविशेषस्यैव लक्षणायाः सिद्धेः । न ह्यसति विशेषपर
त्वे पदांतरान्वयो घटत इत्युक्तं । तस्माद्विशेषपरतात्र कर्मत्वे गुणस्यैव संबंधः न फलसाँस्यकरणापर
त्वे तु फलस्यैवेत्यन्यतरविशेषपरत्वेऽन्यतरस्यैव संबंधान्न तत्रोभयसंबंधः उभयपरत्वं तु नास्तीति मंत्र
रेणालभ्यते न खलु यस्मिन्नेव क्षणे यागं करणात्मनानुध्यामहे तस्मिन्नेव कर्मात्मनावबोद्धुमिच्छामहेति
स्वानुभवसिद्धमेतत् । एवं गुणप्रधानात्वोद्देश्योपादानविध्यनुवादत्वकृतमपि वैरूप्यं । अतो न तंत्रताभा
वनावदिति चेत् । यथा खलु भावनाकर्मकरणत्वोद्देश्यत्वोपादेयत्वादिरूपभेदं मंत्रेणैवाख्याताभिधे
येनैवात्मना साध्यादिभिः संबध्यते इदमनेनेत्थंकुर्यादिति तथा यागोपि करणत्वादिरूपात्मना सह धात्व राम
भिहितेनैव यागरूपेण गुणफलाभ्यां संबध्यत इति न वैरूप्यं । ता अक्रियात्मतां तु भावना हि क्रियारूपास

र्वं कारकसाधारणरूपैवेति प्रत्युक्तं भट्टवैरूप्येणानेकसंबंधं लभते यागस्तु क्रियारूपः कथमिव कारक
रूपैर्गुणादिभिः संबध्येत तदसौ भावनाद्वारेणैवारुणैकहायनीवत् गुणफलाभ्यां संबध्यत इति प्रयुक्ता
भावनासंबंधोपि नास्य न स्वरूपेण संभवति कारकं हि क्रियया समासंबध्यते न वस्तुस्वरूपमात्रेणावश्यं कर्म
त्वाद्याकरणात्मना वाध्यातुं नायागः प्रतिपादनीयः । तत्राभ्यंतररूपप्रतिपादनेऽन्तरेण प्रयुक्तेन फलेन वा
संबंधान्नोभयसंबंधसिद्धिः । उभयरूपप्रतिपादने वा द्विरूपत्वारणे वाक्यभेदस्तस्मान्न तत्र संबंधः । तेन
गुणविधिपक्षे सैव मत्वर्थलक्षणा सोमेन यजेतारुणयैकहायन्येति वदाश्रयणीयेति वरं वाजपेयस्तु
राड्यमसि ज्योतिः सुराग्रहविधानात्तत्स्वस्थतया नामधेयमस्त्वं येन कार्याभिधायिनामेव भावनाभिध्यति
त्वेन सर्वरिमाणानामिसाहुस्तेषां का इष्टेः प्रवृत्तीस्तादि प्रभावनाभावात् धात्वर्थेनैव कारककारकसंगासंबंधा
तू क्रियारूपत्वं धात्वर्थस्याभ्युपगंतव्यं अतश्च स्वरूपेणैव धात्वर्थः कारकसंबंधमर्हतीति विनैवाप्रसाप

ऽभिहितेनैव रूपेण साध्यसाधनाभ्यां संबध्यत इत्यनुपपन्नमिदमधिकरणं स्यात्। न चोद्देश्योपा-
दानादिकृतमपि वैरूप्यं गुणविशिष्टयागविधानात्। न च यमत्वर्थलक्षणा। कारकविभक्तेरेवश्रुत्या क्रिया-
रूपधात्वर्थसंबंधसिद्धेः। अतोऽक्रियारूपत्वाद्धात्वर्थोऽभ्युपेयः। युक्तं चैतत्। अन्यथा हि काष्ठैः पचा-
तीतिवत् काष्ठैः पाक इत्यपि संबंधः स्यात्। तेन यद्यपि धात्वर्थनाम्नोर्वाम्नोसादृगनुकूलं तेषां क्रियारू-
39 पत्वमस्ति तथापि न धातुभिस्तद्रूपमभिधीयते प्रमीसभाश्यादि तिनतत्संबंधः कारकाणां। यथा हि वस्त्वा-
दिशब्दाभिहितापि क्रिया न कारकैः संबध्यते तथा न धात्वभिहितापि। भावनादिशब्दा अपि न तद्रूपस्या-
भिधायकाः। अदूरविप्रकर्षमात्रेण तेषामाख्यातपर्यायत्वं। आख्यातमेव तद्रूपाभिधायीति तेनैव का-
रकाणामन्वयः। तेन लङादिष्वपि कारकसंबंधासिध्यर्थं आख्यातस्य भावनावाचित्वमंगीकार्यं। अन्यथा राम
धात्वर्थस्य क्रियात्वापत्तेरऽधिकरणमिदमनुपपन्नं स्यात्। भवन्मते चासत्त्वपि प्रसत्वार्थस्य क्रिया-

त्वेधात्वर्थक्रियासंबंधित्वाभ्युपगमात्कारकाणांसुतरांगुणविधित्वंस्यात्॥ अपिवलउदादिभिरपि
र्मनामधेयानांकरणार्थतयासमभिव्याहारोनुवादकोदृश्यन्ते।वाजंवाएषोवरुरुत्सतेयोवाजपेयेनयज
तेयद्भर्भमयंपरिधायमपतिवाजस्यावरुध्या इति।तद्यदिलङ्गादिषुधात्वर्थएवक्रियास्यात्कर्थन्तत्तीयां
तनामधेयसंबंधः।नह्यात्मैवात्मकः।करणंभवति।तथायोराजसूयेनयजतेयोश्वमेधेनयतजनइ
तितथातमालभन्तेतेनामजनत इतिलङ्ङ्तप्रयोगेनिबद्धदृष्टव्यं।अतोयथावैदिकव्यवहारालोचनेनापूर्वं
शब्दार्थंमंयन्तोनुमन्यंतेतथासर्वास्थानानांकरोसमर्थकत्वनत्वं।निर्मूतकल्पनैरनुमन्तव्यातथाहि।तत्रैवव
तीमांगानांनामधेयानांकरणसमर्थकतयान्वयोघटतेअन्यथादुर्घटस्यादितस्तांतावत्।तस्मात्सिंद्ध
गमत्वं॥तद्गुणास्तकविधीधोरन्नपिनागादिविधानार्थेनवेदम्येनशिष्टास्याग्राहाग्रेयोशाकधालोमाय्रा
सामायोपौर्णमास्यांन्वाच्युतोभवतिइत्यत्राग्रेयशब्दोगुणविधिनीमधेयमितिविचारः।नदर्थवकिमत्रत

मस्याभ्यासोस्तिनवेतिविचारः।तत्रानेकगुणविधानेधाकस भेदाद्दष्टाकपालह्यकंकर्ममात्रेविधी
मतेतस्यचस्थानेकमाद्ग्निदैवसंयाज्यानुवाक्याउगलंमगंभवतिनतमात्रेवार्णिकोग्निरग्निहोत्रवत्मा
र्त्तेनितद्धदेवनामत्वं।।उच्यते।मंत्राकांक्षानयात्रास्तिसस्यामपिनयोग्यतामंत्रस्यनास्तिवचनमग्निहो
40 त्रेस्तितत्रयः।।१।।नघृष्टाकपालोभवतीसेतावताउरुषव्यापारःकश्चाग्निदुकोयोनुष्ठान्।यस्मारकर्मं
त्रमपेक्षेतसस्यामपिमांत्राकाक्षामंधुरोज।।अथविषयस्यव्यापारस्यदेपतावाविंमन्त्रसंवंधायोग्यत्वान्न
संवंधःयदियागत्वंमंत्रसंवंधात्यागेवावगम्यतेस्यानततोभवेद्देवताभिधायिनासंवंधःनतुतदस्तिदेवतासं
वंधात्साकूप्तस्ययागस्यश्रवणात्।नचास्यावनिकोमंत्रोयेनास्यव्यापारवहुलाम्मात्रवार्णिकीदेवतास्यात्अ
ग्निहोत्रेतुहोमस्यपुरुषव्यापारस्यश्रवणादस्तिमंत्राकांक्षायोग्यश्चहोमोदेवताभिधायिनामंत्रेणसं राम
वहुवाचनिकश्चतत्रमंत्र।तेनदृष्टंमात्रवर्णिकदेवताकत्वमनेइहतुमंत्रसंवंधस्याकांक्षायोग्यतावशेनक

स्मत्वाभाकृयाद्यगात् सिद्धिरित्ती तिदेवता संबंधेनैव यागोत्पत्स्य इत्याग्नेयशब्देन देवता विधानं यावि शि
ष्ट विधानाद्वा यदि इनेके यामपितृणां विधिः सिध्यतीति तिनवाक्यभेदः॥ बहिराज्य पोरसंस्कारे शब्द लाभा
दत्र छद्रः॥ कर्मनामप्रसंगात् द्रव्यनाम्नां बर्हिशिम्पुरोडाशशब्दानां संस्कृतेषु शास्त्रस्थैः प्रयुज्यमानानां
मसंस्कृते पि जातिमात्रे कैश्चिद् शास्त्रस्थैः प्रयुक्तानां किं संस्कारनिमित्तता पूर्वादिशब्दवत् उत जातिशब्दा
नि चिंत्यानेतत्र यो लाहिबद्दश्च बालादियः वशास्त्रस्थ याज्ञिकप्रसिद्धिः सावीत्रे की अशास्त्रस्थम्लेच्छकृति
मपप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वीतिसंस्कारनिमित्तते तिप्राप्ते क्रमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतेषां जातिवाचिता। व्यभि
चारात्त्र संस्कारनिमित्तत्वं प्रकल्प्यते॥ ११॥ नहि शास्त्रस्थाः सर्वलोकास्थाश्च जातिमप्रहाय प्रयुंजतो संस्कारत्व
प्रहाय जातिमात्रे केचिअप्रयुंजते तेन जातिमेतेन व्यभिचरंतित्यभिचरं तितु संस्कारं मतो जातिवाचिता।
नच शास्त्रस्थ सकललोकविरोधै स्तचाभिजाते रन प्रगमादिस्थकं। न क जातिमात्रे शास्त्रस्थानामप्रयोगा

द तद्वचनत्वंन हि योयमत्र शक्तः स तत्र सर्वैः प्रयोक्तव्यस्तस्मात्ज्ञातिवचनाः ॥ ॥ प्रोक्षणीशब्दसंयोगा
त्॥ ॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्सर्वलोकशास्त्रप्रयोगात्संस्कारानिमित्तत्वं प्राप्तमयोग्यासंस्कृते
पि क्वचित्प्रयोगाद्व्यभिचाराज्जातिनिमित्तता प्राप्तानवावयवार्थता प्रकाससमुदायप्रसिद्धेर्वल्लीयस्त्वात्
अवयवद्वारेणापि शिष्टार्थप्रतीतिर्दर्शनादिवचनार्थप्रतीतिः पदार्थनिमित्ता लाक्षणिकी समुदायप्रसि
द्धौ तु स्वप्रतीतिरिति सैव बलीयसी । उच्यते । रूढिर्लवाभिकायोगं बाधते न तु लब्धात्मा । तत्रैव चात्म
लाभोस्याप्यत्र नावयवार्थस्यः । पश्चादुक्षो स्वकागेस्य सत्सु लक्षवार्थयुतत एवोः प्रपन्नत्वाद्वृत्तापि तिः पा
रिक्षी रोतद्दर्शात्समुदायप्रसिद्धिं कल्पयितुं शक्नुसंतितवयवार्थाः प्रकृष्टोक्षणहेतु लाक्षणीलिंगत्वा
बतेनात्रनात्मानं लभते रूढिर्वाक्यार्थवाक्यवत् । तस्माद्यौगिकः प्रोक्षणीशब्दः ॥ तथा निर्मथ्ये ॥ निर्मथ्यश राम
ब्दस्यापि शास्त्रस्थस्यार्वलौकिकप्रयोगात्संस्कारवाचित्वं अप्रतीतार्तानिमित्तत्वं उद्भ्राप्यप्रसिद्धावयवा

मेत्वात्सूर्त्ववद्यौगिकत्वे साधनीयं । विशेषस्तु तावात्पौर्णमाशब्दो हि सेचनसाधनत्वनिमित्तोऽस्ति चामीं
साधनत्वं सर्वदेति युक्तं यौगिकत्वं निर्मथ्यशब्दस्तु मथनकर्मत्वनिमित्तैः न च तिष्ठन्नस्याग्नेर्मथनकर्म
त्वयोग्यतास्ति निष्पन्ने चाग्नावयं शब्दो लोके प्रयुज्यते निर्मथ्यमानमप्यपश्याम इति । नत्वत्र भूतपूर्वेण
योगेन प्रवृत्तिः प्रतिक्षणमग्निभेदात् अन्यो ह्यग्निर्मथननिष्पन्नः स तदैव नष्टः अन्यश्चायं पाकापानीय
ते सोमयसस्य वयवार्थे प्रयुज्यमानः संस्कारमिव योगमपि व्यभिचरति न तन्निमित्त ऽजातिं तु न व्यभिच
रतीति तद्वाचित्वमेव युक्तमिति इमां शंकां निवर्तयितुमतिदेशः क्रियते । भूतपूर्वमपि योगं निमित्तीकृत्य स
संतानाभिप्रायेणापि प्रयोगोपपत्तेर्न रूढिस्संतापरिहृष्टाकल्पयितुं शक्या । तस्माद्यौगिकः ॥ ॥वैश्वदे
वे विकल्प इति चेत ॥ ॥चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागाः समाम्नाताः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वा
पे सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं । सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं । मारुतं सप्तकपालं । वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावा

प्येष्यमेककपालं इति तत्त्वं त्रिधा विदमाम्नायते वैश्वदेवेन यजेतेति तत्र संशयः। किं यजेतेत्यनूदिता
नां यागानां वैश्वदेवशब्देन गुणविधिर्विश्वेदेवा देवता विधीयन्ते किं वा तेषामेव नामधेयमिति तत्र नामत्व
पक्षे स्याद्द्रव्यमेतदेतदनर्थकं। देवतातो विधेया स्यात्। सम्पाद्याश्चिकल्पते। नामत्वपक्षे हि तस्याविधेय
त्वात् यागस्यारूपत्वेनाविधेयत्वात् समस्तवाक्यानर्थक्यप्रसंगः। तस्माद्गुणविधिः। ननु अग्न्याद्युप
42 दिष्टेषु यागेषु देवतान्तरस्यानवकाशमिति चेत्। न विकल्पसंभवात्। तथा चापि सूत्रभाष्यकाराभ्यामुक्तमिति।
शिष्टत्वाद्बलवत्त्वं कथमिति तुल्यबलत्वं मन्यते। ननु च गुणाधिकरणे बलाबलं वक्ष्यते तेन गतार्थमिति चेन्ना
आनर्थक्यापादनात्। वक्ष्यति हि श्रुतिलिंगाधिकरणे दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बाधे यदि किंचिदनर्थकं
भवति ततोऽपि विपरीतो बाधो भवतीति। तदिहापि अविधीयमाने गुणे समस्तस्यैव वाक्यस्यानर्थक्यप्रसंगा राम
न्न देवतैव विधातव्या सा च गत्यभावादुत्पन्नशिष्टापि उत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिर्विकल्प्यत इति॥ सा

देतद्देवापदिवाक्यानर्थक्यं स्यात् तत्तदनुवादत्वेपि समुदायीकरणेनार्थवत् ।। न हि नानावाक्यचोदितानाना
माग्नेयादीनामेकशब्दोपादानादृते समुदायभावापत्तिरेकसंज्ञासंबंधो वा शक्यते सति त्वनुवादे तेनैवै
कैनन्निमित्तेनैकपदीसारूप्येणनामेकसमुदायत्वमेकनामधेयत्वं च लभ्यते । न तत्र प्राचीनप्रवणे वैश्वदे
वेन यजेतेत्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्याग्नेयादिसमुदायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा ह्यामिक्षाया
गस्यैव वैश्वदेवत्वप्रसिद्धानां प्राचीनप्रवणादिसंबंधः स्यात् । ननु अनुवादेपि कृत्स्नपर्वलाभादामिक्षाया
गस्यैव स्यात् इतरथा वैश्वदेवा वैश्वदेवेषु वैश्वदेवशब्दः कथमिमामनेकत्वः स्यात् ।। न आनर्थक्यात् । आमि
क्षायागस्य हि देशादिसंबंधोऽस्य सत्यनुवादे लभ्यते न तत्र तद्वस्त्वमार्थक्यं स्यात् वरं चानर्थक्यात् लक्षा
णाश्रयणं न चावश्यं लक्षणा वाक्यशेषदर्शितयोगवशेन कृत्स्नस्य वाक्यस्थानामपि यागानां नामत्वसंभवात् ।
एवं हि श्रूयते यद्विश्वेदेवाः समयजंत तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति तदनेन योगेन वाक्यस्थानां नामत्व

प्रसादर्वार्थोयमनुवादः स तिश्रानुवादत्वेनाप्यर्थवत्त्वेन देवताविशिष्टयागान्तरविधानमपि शंक्यं गौरवा
त् अकृतप्रसमवाधाच्च अष्टौ हं वीतिश्चासं तानन्यगाति लिंगविरोधात् । तस्मात्समुदायानुवादः । तन्नच य
ष्टत्वयोगेन वैकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेषां देवानां समवायात्तत्परमन्यायेन नामधेयं वैश्वदेवशब्दः ।। पूर्ववंतो
विधानार्थस्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ।। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युक्त्वा यदष्टाकपालो भव
ति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति नवकपाल इत्येवमादि श्रूयते तत्र विचारः किमष्टाकपालादिशब्द
ः प्रकृतवैश्वानरयागस्य नामधेयमुत तत्रैव गुणविधिरुत फले गुणविधिः किं वार्थवाद इति । तदर्थं चाकिं
गुणविधिपक्षे सर्वेषामष्टाकपालादीनामसमुत्पत्तिशिष्टतासंभवति उत सर्वेऽपि सन्निशिष्टाः अथ द्वादशकपाल
उत्पत्तिशिष्टः अन्ये तत्सान्निशिष्टा इति । तत्र वैश्वानरसामानाधिकरण्यादष्टत्वादीनां द्वादशसु प्राप्तेस्ता
त्स्थन्यायेन च नामधेयं । न माशंक्य द्व्यवचनत्वाद्यागसामानाधिकरण्याभावान विवक्षितः विवक्षि ।

नत्वेष्टाकपालादीनामानर्थक्यंस्यात्तस्माद्गुणविधिः।उच्यते।उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वंनतावदुपपद्यते।स
र्वेषामर्थभेदेनवाक्यंतत्रहिनिधते॥१॥अर्थवादत्वेत्वेकवाक्यत्वंसिध्यतित्वस्यहेतुनानागुणविधानेता
र्थभेदाद्वाक्यभेदः।किंचानिर्वपतिनात्रकर्मविधानंतत्पद्वितीयंतेनद्वादशकपालेनैवसंबध्यतेतत्प्रथमं
तेरष्टाकपालादिभिःनतत्रद्वादशत्वमुत्पत्तिशिष्टतादितरेभ्योवाक्यांतरविहितेभ्योबलवत्त्वात्॥नत्वाप्युत्प
न्नशिष्टत्वंसर्वेषामुपपत्तिमत्।नद्वादशकपालस्यह्यविवक्षोपपद्यते॥१॥वैश्वानरसमानाधिकरण्यंद्विती
यांतंद्वादशकपालपदंनिर्वपतिसंयुक्तंनाविवक्षितंविनाकारणंकल्पयितव्यंअष्टत्वादीनामप्युपप
नेस्तस्मादुत्पत्तिशिष्टंद्वादशत्वमितिइतरेषांकर्मणिविधानासंभवात्।अथवाब्रह्मवर्चसादिफलार्थेनवै
श्वानरयागमाश्रित्याष्टत्वादिविधानं।काम्योहिगुणउत्पत्तिशिष्टगुणबाधेनापिशक्यतेविधातुमितित्वा
पेभिधीयते।फलार्थेषुगुणेषुस्याद्वाक्यभेदोऽर्थभेदतः।उपक्रमोपसंहारसाम्याच्चात्रैकवाक्यता॥१॥

44

वैश्वानरं द्वादशकपालमिति येवैश्विरूपक्रांतात्मा मे वयास्मिञ्जातरातामिष्टिंनिर्वपती सुयसंद्गिमयाणामंते
पश्वंतोमनतन्मध्येवाक्यांतरमुपगंतुमाश्महे। फलेष्वष्टगुणेषु विधीयमानेष्वसुष्ठ एव वाक्यमेदोर्थभेदात्तस्मा
दर्थवादत्वंअवयवद्वारेणावयविस्तुतिः द्वादशकपालावयवो हि मोष्टसुकपालेष्वष्टसु गुरोगराः सोष्टाकपा
लपुरोडाशस्साष्टस्साष्टौगुणापादृसाअष्टाकपालइस्युच्यते स्तोतुं तस्मादर्थवादः॥ ॥नत्विद्वि॥ यजमानः प्रस्तरो
यजमानएककपालइसत्रगुणविधिनामधेयार्थवादसंदेहे सामानाधिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयं प्रस्तर
शब्दो वा यजमानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति शंकाभिन्नार्थत्वेन गुणप्रसिद्धत्वान्नैकमितरस्यनामधेयंन चा
र्थांतरवचनेनार्थांतरस्य स्तुतिर्भवति। अष्टाकपाले हि भिस्त्ववयवद्वारेण स्तुति रुक्ता द्वादशकपालस्यान
च प्रस्तरस्यावयवचनो यजमानशब्दोयेनस्तुतिः स्यात्तस्मात्प्रस्तरकार्येष्वन्तर विधानाद्गुणविधिः। तत्रापि य राम
जमानशब्दस्य मुख्यत्वात्स्तुतिर्हतो यजमानः प्रस्तरशब्दलक्षितेस्तुग्धारणादौ कार्ये विधीयत इति गुणवि

धिः। नैतदेवं। यजमानस्य हि स्रुग्धारणे विनियुक्तस्य स्वपदार्थकरणविरोधात्प्रस्तरत्वं च सूक्तप्रभृतेन प्रहर-
णादेककपालवच्च सर्वहुतकरणेऽस्य तंत्रपरिलोपः स्यात्तस्मादर्थवादः। कथं परशब्देन परस्य स्तवनं सामाना-
धिकरण्यं वा गुणादिति ब्रूमः। कथमगुणाख्यो गुणः मतिरस्त्वयथात्। नाभिदधाति किंतु स्वार्थसंबंधेन बोधय-
ति यजमानशब्दोऽपि स्वार्थमभिधत्ते सचाभिहितः स्वस्य मैवेतं स्वकार्यकरत्वं संबंधाद्बोधयति तत्र प्रस्तरे स्तीति प्रस्त-
रबोधः। एवं स्वार्थसदृशे तद्गुणशालिनि तात्पर्ये यजमानयजमानशब्दो गौणः संपद्यते यथा लोके सिंहो देवदत्त इति
। न कश्चारोपितार्थं तं लोके गौणत्वं। तदभावान्न हि सिंहो देवदत्त इति प्रयुंजमानस्य सिंहताध्यारोपोऽस्ति। शौ-
र्यादिगुणविवक्षयैव प्रयुक्ते प्रतिपत्तारोऽपि सादृश्यमेव प्रतियंते नाध्यारोपं तस्मादभिधेयस्य सदृशे वृत्तिर्गौणत्वं
नाध्यारोपितवचनत्वं गौणत्वं। कथं तर्हि खपुष्पशशविषाणादिशब्दानां गौणत्वं खपुष्पं भवत्विति तदसादिषु
। नहि तेषां मुख्यमभिधेयमस्ति। येन सादृश्याद्गौणत्वं स्यात्। उच्यते। यद्येषामभिधेयं नास्ति कथं तस्य प्रतद्-

पारोपः न हि स्वरूपेणाविद्यमानस्य आरोपमपि तुं शक्यते तेनातद्रूपमेवारोपितमंगीकार्यं तत्तु आरोपित
स्यापि तु स्य मुख्यत्वाभुक्तमस्य गौणत्वं । न स खे तु खपुष्प एव खपुष्पशब्दो गौणः स्यादारोपितविषयत्वात्
। भवति ति चेन्न सर्वलोकविरोधात् तस्मान्नाध्यारोपो गौणलक्षणं । स्वार्थसादृश्यं तु मन्यते खपुष्पादीनामपि मु
ख्यसादृश्याविवक्षयैव लौकिका गौणं प्रयोगं प्रयुंजते यथाकाशस्य पुष्पात्मना शशमूर्द्धवर्तिनो वावयवानां वि
षाणात्मना विकारो संताप्रसिद्धो निष्प्रमाणकस्तथा भवति द्योत इति । तस्माद्यजमानवत्तत्कार्यसिद्धावभ्यर्हित
त्वात्प्रस्तरस्य प्रशंसेयमिति सर्वार्थवादत्वं ॥ ॥जातिः॥ अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादिष्वपि पूर्ववद्गुणविधित्वे नामधे
यत्वे चोभयार्थवादत्वं साधनीयं निमित्तांतरकथनार्थं तु सूत्रांतरं एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि सा
रशाहस्य मरत्रदृतेतात्सिद्धिकरत्वं इह तु जातिर्जननमित्यर्थः ब्राह्मण्यपि ब्राह्मणोऽस्य सृष्टिकालेऽब्रह्म सोमुखा राम
ज्जाता विसर्गवाद संकीर्तितो अनेन निमित्तेनाग्निशब्दो ब्राह्मणे वर्तते स्तोत्रं ॥ ॥सरूपात्॥ ॥आदि

सोपूयो यजमानोपूपइस्तत्रापि तु एव पक्षाःसारूप्यं चात्र प्रवृत्तिनिमित्तं। ननु सर्वत्र सारूप्यं गुणनिमित्तं कोत्र
विशेषः। सत्यं इह तु चक्षुर्ग्राह्यं सारूप्यं विवक्षितं चाक्षुषं हि यूपस्य यजमानसारूप्यं ऊर्ध्वत्वं आदित्यसारूप्यमञ्ज
ननिमित्तं तेजस्वित्वं अन्तस्तद्वारेण यजमानादिसदृशगुणयोगी यूपः स्तूयते।। प्रशंसा।। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य
:पशवो गोअश्वा इत्यत्र नामधेयत्वमसंतानाशंक्यमिति गुणविधित्वेन पूर्वोऽपवादः पशुकार्ये गवाश्वव्यतिरिक्तानां
प्रतिषेधः पत्नेजादीनां। सिद्धान्तस्तु तत्र तत्राजादीनां विहितत्वादशक्यः पशुकार्ये प्रतिषेधस्तस्मादर्थवादः प्रशं
सानिमित्तस्तु परशब्दस्य पशुव्यतिरिक्त यथादिवचनस्यापशुशब्दस्य पत्राजादिषु प्रयोगः। ननु सर्वत्रैव प्रशंसा
निमित्तोर्थवादः किमत्र विशेषेणोपन्यस्यते। सत्यं। फलमप्यत्र गुणवादस्य प्रशंसात्मकत्वस्यास्ति नागुणौ न शब्दः
प्रवृत्तः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणाः प्रशंसैवेत्याह। अपमत्रावमवार्थः। अपश
वो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इत्यत्रापशव इति तत्र समासगतेन पशुशब्देन प्रथमं गवाश्वगतं प्राशस्त्यमुपादाय

पश्वान्तरभावोनाथापश्वंतरेषु कथ्यते न हि पश्वत्वं शक्यं प्रतिषेद्धुं अवंश्यं च प्रशुशब्दोपात्तो योनि सापश्वंता
रेषु पशुं दर्शितमथः शक्नोति च पशुशब्दो पंगवाश्वशब्दाभ्यां एकवाक्यतया संबद्धस्तत्र तं प्राशस्त्यं लक्षयि
तुं तच्च न घापपशुं दर्शसते। एतदुक्तं भवति गवाश्वेषु मत्त्रा। शास्त्रेण तदन्मेष्वस्तितस्मात् प्रशस्तास्ते गवाश्वमे
व प्रशस्तमिति सोपं गवाश्वगत प्राशस्त्याभावः पश्वंतराणामपशूनां चतुष्पाद्दस निपापेण पश्वंतरा
राम शब्देसुच्यते।। मूमा।। स्तोरूपदध्याती तिस्तविशब्दो गुणविधिरर्थवाद इति संशयः तत्र क्वारव्यातसंबं
धाद्विध्यंतरशेषत्वाभावादर्थवत्वाच्च विधिः स्तृष्टिलिंगामंत्राउ प्रधानार्थो विधी। मंते मैवं लिंगप्रकरणा
भ्यामेव मंत्राणां माप्तताञ्च विधिस्तथा सति परिसंख्या स्यात। बहुषु मंत्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु स्तृष्टिविधीना
दृमे परिसंख्यामेरनूसा च त्रिदोषा परिसंख्याता नां च मंत्रीणामानर्थक्यं स्यात तस्मादुपधानमेव विःधेपं स्तृ राम
ष्टिरिति तु लिंगप्राप्तमंत्रानुवादमात्रं पथा स्तृष्टेमेवाच रुभद्रस्तस्यार्थवादस्योपपन्नत्वमिति भाष्यकाराभि

46

ग्राम्यः केचित्तु अयं मंत्रविधिरेवेति सामर्थ्यं यं तेनन्येक भास्कवतेइत्यादीनामुपधानैकातिकं लिंगमस्तिये
नग्रामिः स्यात् साधारणलिंगत्वाद्धि ग्रहणसादनादि च योष्टकानां ग्राम्युः तत्रास्तिविधेरवकाशः सा
मप्युपधानेग्राम्यो मध्यम त्विति संबंधार्थम पिप्रसक्तविधानमर्थवत् भविष्यति। मध्यमायां तु वचनाद्धा
स्त्रणवस्य। इतिवचनान्त्वस्मिन्सूत्रे सृष्टीनाम विधानमश्रमादर्नत्यगुणाहृ ति निमित्त कथनमात्रमेरता
त्कः पुनरत्रगुणः भूमा। सृष्टिसमुदाये हि भूमास्ति। सृष्ट्यास्तृष्टिसमुदाये प्येक भास्कवेत्यनुवाके सृ
ष्टिभूमास्ती सनेनसादृश्येन सृष्टिशब्दः॥ ॥लिंगसमवायात्॥ ॥प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापिपू
र्ववदेवमंत्रोपादानमर्थवादार्थं विध्यर्थं वतिवेक्तव्यं निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रांतरं नत्र हि भूम्नाशब्द प्रव
ति। इह तु लिंगवतामत्यत्वाद्धन्तसमवायमात्रादेवशब्दप्रवृत्तिः प्राणभृ द्दणो हि प्राणभृत्समवायोस्ति प्रा
णभृद्प्राणभृद्दणोपि प्राणभृत्समवायोस्तीत्यनेन सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः तदेवं तत्र सि द्धि जाति सारूप्यप्रशं

सालिंगभूयभिः षड्भिः सर्वत्र शास्त्राणां गौणीवृत्तिः प्रकल्पिता ॥१॥ संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ ॥अक्ताः शर्क
रा उपदधाति तेजो वै घृतमित्यत्र संशयः। किं घृततैलवसानामन्यतमेनांजनं कर्तव्यमुत घृतेनैवेति। दध्नीके
पि प्रवृत्तेः शास्त्रवाक्ययोर्विरोधोऽस्ति न वेति। साधकत्वेन प्रामाण्यमर्थवादस्योक्तमिह संदिग्धार्थनिर्णयेऽपि
47 कश्चित्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति संगतिः। तत्राक्ता इति शब्देन येन केनचिदंजनं प्रतीयते विधिश्च। प्रब
लवानर्थवादजः ॥१॥ प्राधान्यात्सकमस्कत्वाद्भ्रात्रविषयत्वतः ॥ बाधात घृतशब्दोऽयं लक्षणार्थो भवि
ष्यति ॥२॥ प्रधानेऽपि विधिरंगतिन्न वा गेन प्रधानं वाधितुं शक्यं उपक्रमस्कत्वाच्चाः सजात विरोधोऽवि
धिर्निर्विघ्नमेव साथ्ये वोपपन्नः पंसहारस्थ स्वविरुद्धमर्थवादं लक्षयमानमति विधिश्चाप्रासविषयस्या
प्याप्नुत एवनेयः। अर्थवादस्तु अनुवादतात्पर्यासापि नीयमानो नातीव दुष्यति विधेश्च प्रत्यक्षे विहित राम
नसाधनं गम्यते इति तेन बाधितोऽपि घृतशब्दोऽर्थवादस्थोंऽजनसमर्थं इव प्रत्यक्षलक्षणार्थो भविष्यति तस्मा

येनकेनचिदंजनमितिप्राप्तेवमः। विधेर्यदिविरोधःस्याद्वेदेवंनवास्ससौ। नहिसामान्यशास्त्रोपेविशेषेणापि

रूप्यजे ॥१॥ सामान्यंहिविधिनाबोधितंतत्सर्वविशेषेषुकृत्स्नमस्ती तिनाविशेषोपादानेतस्यबाधः अव

श्यंचयःकश्चिद्विशेषउपादातव्यो निर्विशेषसामान्येनव्यवहाराभावात् तत्रासतिविशेषप्रमाणेयः

ःकश्चित्स्यादित्तित्वत्रघृतस्यप्राप्तामर्थ्यवादः सहिघृतंस्तुवन्नविधेयस्यस्तुत्वसंयोगाद्विधेयत्वंगमय

तितस्माद्घृतेनैवांजनं। अर्थाभिधानकर्मैकदेशत्वात् ॥ ।विधेयमिदानींप्रतिपादितप्रमाणेपस्यसंदिग्धार्था

निर्णीयेपिसामर्थ्यसंनाधस्यप्रामाशंमप्रतिमापते। सुवेणावद्यतिस्वधितिनावद्यतिहस्तेनावद्यतीस

वदानसाधनत्वेनस्तुवादीनिविहितानिअवदानंचद्रव्याणामाज्यादीनांसंहतानांचपुरोडाशादीनांमांसा

दीनांचास्तितत्रकिमविशेषेण। सुवादीनिभवेयुःप्रयासामर्थ्यवेति। तथांजलिनासक्तून्जुहुयादितिकिंवे

वनामसाक्षाद्विभार्थनायामिवहस्तसंयोगमात्रमेवांजलिहोमेउतसामर्थ्याद्यकोशोवातत्रविशेषाश्रवणा

दनियमइतिप्रतिभाभासुतरमुच्यते। तत्राशक्यार्थविध्यसंभवादवश्यंविधायकस्यशक्तिः सहकारिणी
तस्माच्छक्तिसहायोविधिरेवप्रभासामर्थ्यंविधेयंस्यावस्थापपति। इत्थंवादिभिरस्तुवादीनांव्याकोशस्यचस
तुष्टु। अर्थापत्तिवशात्तसाव्यवस्थेतिव्यवस्थितं॥१॥ नामार्थवादविधिमंत्रपुतस्त्रवेदस्तद्धत्स्मृतिस्त्रा
चारः तत्व निरस्तदोषांधर्मप्रमाणामिहसिद्धमतःपरंतत्तूभेदप्रकारविनियोगफलादिचिंता॥१॥२॥ इति
शास्त्रदीपिकायांपार्थसारथिमिश्रविरचितायांप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थःपादः॥ ॥समाप्तप्रथमा
ध्यायः॥ ॥

48

राम